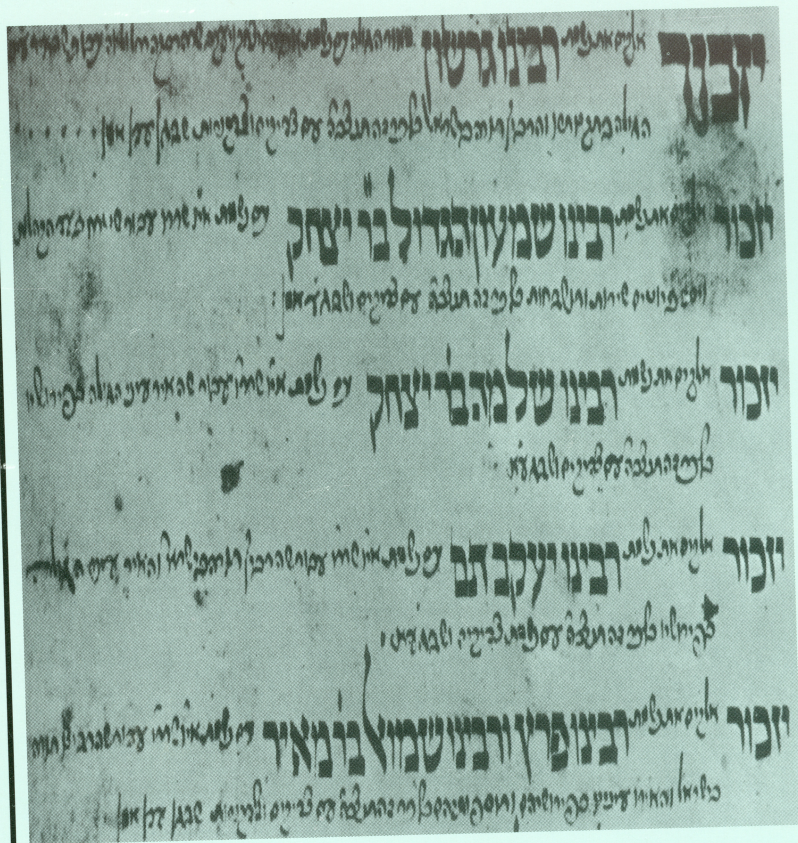

MTA JUDAISZTIKAI KUTATÓCSOPORT.

ÉRTESÍTŐ

14.
szám

1996.
február

Shlomo Spitzer

A középkori zsidó történelemből:
Askenázi zsidóság a keresztes háborúk előtt

Megjelent
a SOROS ALAPÍTVÁNY (Budapest – New York)
támogatásával

Shlomo Spitzer

A középkori zsidó történelemből:

Askenázi zsidóság a keresztes háborúk előtt

A téma, amelyet előadásaink¹ tárgyául választottunk, talán maga is bizonyos magyarázatra szorul. Tárgyunk a zsidó történelem a középkorban; az előadások alcíme szerint: az askenázi zsidóság a keresztes háborúk előtt.

A mi feladatunk most: a középkor történelmét megvilágítani, mégpedig főként a zsidó történelem szempontjából. Röviden foglalkozzunk mindenekelőtt azzal, hogy mikor is kezdődik a mi számunkra a középkor? És mert ezúttal a zsidó történelemről van szó, ez a kezdet nem egészen azonos az általános vagy egyetemes történelemből ismert középkor kezdetével. Mert a zsidó adatok alapján esetleg egy olyan dátumot kell fölvennünk, amely nem mindenki számára jelenti ugyanazt.

Arab hódítások

A mi számunkra a kezdőpont a középkorban a 7. század eleje lesz. Ha pontosan akarom megjelölni: az i. sz. 632. év. Miért éppen ezt a dátumot választom ebben a tárgykörben kezdőpontnak? 632-ben az arabok kilépnek az Arab-félszigetről, és megkezdődik az iszlám terjeszkedése, és ezzel egyidejűleg a háborúk is, a 7. század elején, éppen ebben az évben, 632-ben. Az iszlám hódító háborúi körülbelül száz évig tartottak; 711-ben az arabok már átkelnek a Gibraltár (*G/Dzsebel el-Tarek*) tengerszorosán és elfoglalják Spanyolországot. Észak-Afrika, részben a Földközi-tenger medencéje (a *Mediterráneum*), az egész Közel-Kelet az iszlám befolyása alá került ez alatt a rövid időszak alatt; mert hiszen a történelemben egy évszázadnyi idő rövidnek számít.

Van itt egy mozzanat, amit részletesebben is ki kell fejteni, hogy mindenki számára érthető legyen.

Az iszlám győzelmek, harci sikerek alapvető, óriási változást hoztak a Földközi-tenger térségében. Mert mi volt addig, a római korban, illetve a római császárság bukása után? A «nyugati» vagy vizigótok elfoglalták ezeket a területeket, Észak-Afrikát. Voltaképpen azonban nem történt semmi. Ezek is keresztények voltak, azok is keresztények lettek.

¹ Előadások az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék / MTA Judaisztikai Kutatócsoport meghívására az 1988/89. tanév II. félévében. – Magnetofon felvétel alapján. A felvétel átírásán jobbra csak kisebb stiláris javításokat végeztünk. (A szerk.) – Kézirat gyanánt. Minden jog fenntartva. – ©: Shlomo Spitzer, 1996; ©: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1996.

Változások a Földközi-tenger térségében

Tehát, a *Mare nostrum*, amelyet még korunkban is szokás így emlegetni: «a mi tengerünk», nagyjából ugyanaz maradt. Nem történt semmi lényeges változás a római birodalom bukása után.

De 150 évvel később megtörtént a változás. A Földközi-tenger térségében új helyzet alakult ki – ennek részletes ismertetése ebben az összefüggésben nem feladatunk. Aki mégis részletesebben, mélyrehatóbban akar foglalkozni a témával, annak a következő könyvet ajánlom: Henry Pirenne, *Social and Economic History of Europe in Middle Age*.²

Pirenne volt az a történész, aki az általános / egyetemes történelemben a 632. évet vette a középkor kezdőpontjának. Izraeli történészek átvették Pirenne korszakolását a zsidó történelemre vonatkozóan is. Vajon miért?

Az i. sz. 7. század előtt – tehát körülbelül az egész Második Templom korában (i. e. 5. század – i. sz. 1. század), valamint a Misna és a Talmud idszaka alatt a zsidóság egésze Kelet és Nyugat határán élt. Volt egy határvonal a római császárság és a perzsa (párthus) birodalom között, s mindkettőnek a területén éltek zsidók, különböző országokban. Ezek voltak Egyiptom, az egész Közel-Kelet, azután Perzsa és Babilónia. Történtek fontos események, mondjuk, a Hasmoneus dinasztia idején. Ilyen, például, a lázadás a görög (Szeleukida) uralom ellen, majd a Róma elleni zsidó háború vagy Bar Kosziba (Bar Kochba) felkelése a római uralom ellen. Van egy figyelmet érdemlő mondás a Midrásban: „*Im raitá szusz parszi...*” Ha perzsa lovat láttál... – ti. a fához kötve: akkor már úton van a Messiás. A messiási kort eszerint perzsa csapatok megjelenése jelzi. Felkelések, lázadások egymás után. Tehát, ha a történelmet nézzük, minden a Kelet-Nyugat határ mentén zajlott le. Ez volt a helyzet a szóban forgó időpontig.

De nézzük meg, mi történt ez után? Mindeddig a zsidóság el volt szórva két birodalom: a római császárság és a perzsa birodalom területén. Most, i. sz. 632-től kezdve, hirtelen, bár valójában nem egy évről van szó, hanem egy egész évszázadról, tehát a 7. század folyamán a zsidó nép 90 %-a az iszlám fennhatósága alá került.

Ez, ami az arab hódítással bekövetkezett, óriási változást jelentett a zsidó történelemben. A 7. század folyamán, illetve ez után, a 8. század elején – mint már említettem – a muszlim hódítók elfoglalták Spanyolországot is. Mostantól kezdve az iszlám országok területén helyezkedtek el az állandó zsidó közösségek, és csupán egy részük, kisebb részük maradt a keresztény birodalmak területén, és még kisebb részük tartozott a korabeli Nyugat-Európához. (Kelet-Európáról már nem is beszélve.)

² *Histoire économique et sociale du Moyen Age* (1963); magyar változata: Henri Pirenne, *A középkori gazdaság és társadalom története*, szerk.: Katus László (Budapest: Gondolat, 1983).

Izrael népe a félhold uralma alatt

Az arab hódítás után Izrael népének java része a félholdas zászló uralma alatt élt. Ez tulajdonképpen izgalmasan ellentmondásos helyzet. Az általános / egyetemes történelemben, ahogyan Pirenne értelmezi, a középkor «szétválás»-t hozott a Földközi-tenger országaiban. A Földközi-tenger megszűnt centrum lenni, ami addig volt. Európában hasonló helyzet alakult ki mindenütt (feudális széttagoltság).

Nálunk, a zsidóságnál pontosan fordított volt a helyzet. A zsidó nép most egyszerre egy táborban találta magát, az iszlám fennhatósága alatt. Ez az egységes hatalmi rendszer az, ami most előttünk áll, ez korábban nem létezett, legfeljebb Kürosz óperzsa király idejében (559–529). Akkor még lehetett azt mondani, hogy a zsidó nép egy birodalom keretében él. Most, ezer évre rá, újra megtörtént ez.

A mi előadásunk nem Izraelnek a nagyobbik részéről fog szólni, a 9/10 részről. Ezzel a többséggel – amely az iszlám országokban élt – most nem foglalkozunk. Mostani előadásunk a többiekről szól, a zsidó nép kisebb részéről, összesen talán 1/10-éről – számadatokat most nem mondok, később esetleg kitérünk majd a számokra is.

Amit mi most mint Izrael java részét definiálunk, a nép zömét, 9/10 részét, Izraelben – ivrit kifejezéssel – keleti zsidóságnak nevezzük. A többit, az 1/10-et, a keresztény országokban élő zsidóságot, röviden askenázi zsidóságnak mondhatjuk: ez lassan már általánosan használt kifejezéssé válik.

Ha továbbmegyünk a történelemben, és áttérünk a középkor későbbi szakaszaira, és közeledünk az újkor felé, ez a fent említett arány megbillen – és az ellenkezőjébe fordul át. Mert ma az összes zsidónak a 15 %-a való keleti országokból, és 85 %-a, ha nem több, az askenázi zsidóság. Hogyan és miként történt ez meg? A folyamatot részben meg fogjuk mutatni, mindjárt a kezdő évünk (i. sz. 632) utáni első évtizedektől kezdődően.

Zsidó eredetű vallások

Most szóljunk egy keveset arról a szellemi világról is, amelyre az általunk választott időpont utal. Az arab hadjáratok és hódítások tulajdonképpen befejeznek egy folyamatot, amely már az ókorban elkezdődött, és amely kihatott a mi népünkre is. Miért? Tulajdonképpen miként mutatkozott meg Izrael népe az ókorban? Mint az egyetlen monotheista nép. A sok többistenhívő, ahogyan mondták: «bálványimádó» között. És néha tulajdonképpen azért is voltak a mi forradalmaink és harcaink, mert a «bálványimádók» ellen harcoltunk. Voltak, persze, olykor támadások a zsidóság ellen is, de azért a legtöbb római császár nem avatkozott be a zsidó nép hit, a vallás dolgaiba. Miért? Mert a polytheista vallások nem elleneztek más isteneket. Van 38 isten, legyen hát még egy. Nem zavarta őket. Egy istenünk van? Legyen egy! Ami esetleg zavarta őket, az az volt,

hogy a zsidóság érzett magában valami büszkeséget a vallására. Talán haragudtak, hogy a zsidók nem akarták az ő isteneiket – a zsidók szemében: bálványokat – is imádni. De megadták nekik az összes jogokat, a polgárjogokat, mert a görög poliszban vagy a római államban a zsidók egyenjogúak voltak a többiekkel. Esetleg ez nem nagyon tetszett némelyeknek.

Az i. sz. 4. századtól kezdve a helyzet megváltozott: attól kezdve, hogy a római császárok felvették a keresztény hitet, áttértek, már másként álltak a dolgok. Miért? Mert akkorra a mi Istenünk lett az ő Istenük is. A keresztény római császárok a zsidókkal való bánásmód törvényeit a Bibliából vették ugyan, de úgy értelmezték őket, ahogyan ők jónak tartották. Más volt a felfogásuk, más a viszonyuk a zsidó néphez, mint az előttük való császároké. Hasonlóan alakult a helyzet a keleti világban is, a Szászánidáknál Perzsiában. Az Egyház, akármilyen legyen, bírálja a zsidókat.

Nagyon jelentős dolog történt a 7. században. Ekkortájt ezeken a területeken nagyjából megszűnt a «bálványimádás», a «pogány» istenek kultusza, és az összes népek, mindegyik – muszlimok, keresztények – ugyanazon egy Istent szolgálták. Tehát a monotheista vallások, amelyek a zsidóságból erednek, elterjedtek az egész világon. A világ közelebb került a zsidó gondolkodáshoz. Mi lett ennek a következménye? Az, hogy a zsidóknak rosszabb lett. Rosszabb lett a helyzetük mind a keresztény államokban, mind pedig a muszlim világban. A világ közelebb került a zsidó felfogáshoz, és ez paradox helyzetet idézett elő. Ez a történelem iróniája, röviden szólva.

Két világ érintkezése

Most, hogy a vallásokról is említést tettem, van még egy dolog, amit említenem kell, mielőtt rátérnék a tulajdonképpeni témánkra. Olyasmi, ami befolyásolta a történelmet. Számításba kell venni azokat a tényezőket, amelyek ebben az időben a gazdasági életre hatottak a világban, s amely tényezők az arab befolyás által megváltoztak.

A Földközi-tenger – amint mondtam – megszűnt központ, s közelebbről: fő közlekedési útvonal lenni, vagy majdnem megszűnt. Két zárt világra osztódott fel a térség. Dél-Európa és a kikötővárosok mind keresztény uralom alatt álltak, míg a Földközi-tenger térségének déli része, Észak-Afrika, Közel-Kelet, arab-muszlim hatalom alatt volt. És majdnem teljesen megszűnt a kettő között a kapcsolat. A két hatalmi övezet kialakulásával a Földközi-tenger nem maradt meg többé a kultúra centrumának sem, legalábbis addig, amíg a háborúk tartottak. Meg fogjuk majd látni a következőkben, hogy részben éppen a zsidók lettek a közvetítők ezen a gazdasági és kereskedelmi szempontból oly fontos területen, amelyet most említettem – és a zsidók ki is használták ezt a lehetőséget.

A zsidó történelem egysége

Most, mielőtt továbbmennék a tárgyban, szeretnék egy pár percet időzni egy számomra fontos kérdésnél; olyasmi ez, amire esetleg nem mindenki gondol. Holott tulajdonképpen általános problémáról van szó.

Mi itt zsidó történelemről beszélünk. Felmerül a kérdés, hogy van-e egyáltalán jogunk külön zsidó történelemről beszélni. Egységes zsidó történelemről a középkorban? Láttuk már, hogy a zsidó nép eléggé szét volt szóródva számos országban – ezekkel majd közelebbről is megismerkedünk. Részben arab országok, részben európai országok voltak. Lehet-e egyáltalán egységes zsidó történelemről beszélni a Második Templom pusztulása után? Mi az, ami a területi szétagoltság mellett is összekapcsolja, egységessé teszi a zsidó történelmet? Van egy különleges mozzanat, amelyről érdemes beszélni.

Aki tanult könyvtártudományt, az tudja, hogy a század elején volt Amerikában egy J. Dewey nevű könyvtáros, aki a könyvtári osztályozás rendszerét úgy állította fel, hogy a decimális (tizedes) osztályozásban minden tárgykör külön számot kap. Például, a történelem és földrajz 900, a közel-keleti történelem 930, végül Izrael története 933. Minden olyan témát, amely a zsidó történelemmel foglalkozik, Dewey beosztott a 933 alá. Itt található a zsidó történelem – egészen i. sz. 70-ig. Tehát Dewey csak azokat a műveket osztotta a zsidó történelem rovatba, amelyek a Második Templom pusztulásáig foglalkoznak a zsidók történetével. Mi van tovább? Nincs semmi. Ez az anyag, például, amiről most beszélünk, ebben az osztályozási rendszerben már nem itt szerepel, mert Dewey szerint i. sz. 70 után a zsidók története az illető országok történelmébe van beágyazódva; például, a zsidók története Franciaországban, Magyarországon, etc. Önálló zsidó történelem i. sz. 70 után nincs – ez volt Dewey elképzelése, és másoké is.

Mi azonban ezt a szétválasztást nem fogadjuk el, és megpróbáljuk kiigazítani. Így aztán, amikor a Héber Egyetemet megalapították és a könyvtárát felállították, nem fogadták el ezt a rendszert vagy osztályozást. Pontosabban, ugyanazon jelzet (933) alá, ez a szám nemzetközileg elfogadott, gyűjtik az i. sz. 70 utáni zsidó történelem egész irodalmát.³

Amit én erről a különös dologról gondolok, az a következő. (Kitér erre a kérdésre az izraeli zsidó történetírás meghatározó személyisége, Ben-Cion Dinur is egy hosszabb cikkében.) Mindazok a dolgok, amelyek a zsidósággal ebben az időszakban – és később – történtek, azok a hányattatások, amelyek során országról országra, birodalomról birodalomra úzték őket, különböző kultúrákon át: mindez nem változtatott azon, hogy a zsidóságban élt az egységes – vallásilag meghatá-

³ Tudnivaló, hogy a Héber Egyetem könyvtárának eredeti osztályozási rendszerét Gershom Scholem dolgozta ki. Lásd *Classification for Judaica as Used in the Judaica Department of the Jewish National and University Library* (Jerusalem, 1927, 1964²) (Soksz.).

rozott – nemzeti érzés, nem szűnt meg az, hogy a zsidó nép saját magát egységes szemlélettel nézze. Miért? Mert a zsidó népnek egységes akarata volt, és itt ez a fontos. Volt egy egységes akarat arra, hogy megőrizzük az identitásunkat, azaz hogy zsidók és egységesek maradjunk. Ez volt a zsidó nemzet vágya, bárhol a szét-szóratásban. A zsidóság egy népnek, egy nemzetnek akarta magát tudni. S ez elég volt ahhoz, hogy a nép akarja a saját fennmaradását – és így fennmaradt a zsidóság egysége is. Tehát, például, egy franciaországi zsidó meg tudta magát értetni, mondjuk, az Észak-Afrikában élő zsidóval. Miért? Ugyanazon a nyelven imádkoztak. Sokkal több hasonlatosság volt a Wormsban és az Algirban élő zsidók között, mint amennyi városok bármelyikében az ugyanazon utcában élő zsidó és nem zsidó szomszédok között. Jó példa erre Rasi (**RaSI**: R.⁴ Selómo Jicháki) (1040–1105), aki Troyes-ben született: az ő munkáiból – Biblia- és Talmud-komentárjaiból – nem sokkal a halála után már a Közel-Keleten is tanultak. Ez arra mutat, hogy a diaszpóra igen sok országában élő zsidóság vallása és kultúrája egységes volt; ez kivételszámba ment akkoriban a világon. Nem beszélve arról, hogy a zsidó nép messiás-váró reményei is összekötő kapocsként működtek.

Mindaz, amit most röviden összefoglaltam, arra mutat, hogy a zsidó nép közös akarata fontos szerepet játszott a fennmaradásban. Azonkívül, nem szabad elfelejteni, hogy a zsidó népnek az egész középkorban egyfajta közös életrendszere volt, s ez elemeiben is majdnem azonos volt mindenütt. Tehát a zsidó nép közös múltja és sajátos, közös életformája szintén összetartó erő volt. Ezenkívül a zsidóságnak megvolt a maga saját erkölcsi életfelfogása, s ez megint közös volt az egész diaszporában, ahol csak zsidók éltek.

Voltak, persze, különbségek. Nem mondom, hogy egy-egy jemeni szokás pontosan megfelel annak, ami a mi askenázi zsinagógáinkban történik. Esetleg más. De ha valaki ért hozzá, s elővesz egy imakönyvet, akkor láthatja, hogy az imák lényeges részei megegyeznek, majdnem szóról-szóra. Egy jemeni zsidó csaknem pontosan ugyanazokat az imákat mondja el, mint más valaki Pesten, a Dohány utcai zsinagógában.

Ily módon a zsidók életformája ugyanaz volt mindenütt. Erre majd később hozunk pár példát is a forrásokból. Ezenkívül fontos dolog, amit meg kell említeni, az, hogy a zsidóságot a külvilág is mindig egy népnek látta. Ugyanúgy üldözték őket a keresztes háborúk alatt a Rajna-vidéken, mint Marokkóban vagy Algirban az iszlám szent háborúi (*dzsihád*) idején. Mert lehet azt mondani, hogy az arab országokban nem voltak olyan nagy, kegyetlen üldözések a zsidók ellen, mint amilyenek a mi térségünkben, Európában. Ez alighanem igaz. De hogy az arab országokban kesztyűs kézzel bántak volna velük, ugyancsak messze van az igazságtól. Tehát ugyanaz volt a helyzet, egyforma volt a státusuk a muszlim világban és a keresztény világban egyaránt.

⁴ R.: Rabbi.

Mi volt a fő elv? A zsidó idegen, meg kell alázni, ám legalább a lelkét meg kell menteni. Ami nem jelent mást, mint hogy a zsidó térjen át. Ez a helyzet, ami előtt állunk, és itt kezdjük meg tulajdonképpeni vizsgálódásainkat a középkorról. Mint ahogy erről már volt szó, a jelen kurzus az európai zsidósággal foglalkozik, és nem a zsidó nép nagyobbik részével.

Miért «sötét» a zsidó középkor

Szokás azt mondani, hogy «sötét középkor», angolul: *Dark Ages*.⁵ Nos, amitől a középkor valóban sötét, az a források hiánya. Nincsenek források. Nekem – és nemcsak nekem: a zsidó történelem minden kutatójának – éppen a források hiányoznak. Valósággal a sötétségben tapogatózunk. Az ókorból sokkal több egykorú forrásunk van, mint a középkorból. Nem beszélve a görög, római szerzőkről, még filozófusokról is, akiknek műveit a középkor elejéről fennmaradt források meg sem közelítik, sem számban, sem értesültségük mértékében. Az ókori történelem szempontjából az ásatások, a régészet eredményei nagyon jelentősek. Ilyesmivel a középkorban nem számolhatunk, vagy legfeljebb nagyon ritkán. Írásbeli dokumentum alig van. Nem akarok szélsőségesen túlzó lenni, mert a 13. századtól kezdve azért már van egy s más, de azt lehet mondani, hogy egészen a kereszties háborúig, illetve a közvetlenül utána következő időkig nincs jóformán semmi. Ez, persze, áll az egyetemes történelemre is.

Mi történt nálunk, a zsidó világban? A zsidóknál a helyzet kicsit azért jobb, mint általában, mi mégsem vagyunk egészen elveszve. Ha már az arabokról beszélünk, ők neveztek el minket így: *am ha-széfer*, „a könyv népe” (*ahl al-kitáb*). Zsidó szerzők elég sokat írtak, és sok forrás meg is maradt a zsidó középkorból, filozófiai művek és egyéb.

Csakhogy, honnan valók ezek a források? Mind a keleti világból. Azon a területen keletkeztek, ahol a zsidó nép 90 %-a élt, ott meg is maradtak, elég nagy számban. Sőt, a 19. század végén felfedeztek még egy roppant fontos forrásanyagot is, mégpedig Kairóban (Fosztat / Ó-Kairó) a kora-középkori zsinagóga kézirat-raktárát (geniza), amelyből sok értékes középkori kézirat került elő. De ilyesmit sajnos nem találtak sem Mainzban vagy Wormsban, sem Prágában, sem másutt Európában.

A sötétben kell tapogatóznunk. Nem tudunk mindent olyan pontosan tisztázni, mint ahogyan szeretnénk. Találtak itt-ott Európában egy-egy töredéket, egy-két sírfeliratot, valahol másutt esetleg van egy krónika *Memorbuch*, amelyben fel van jegyezve, hogy a gyülelész kereszties csapatok hány zsidót öltek meg az adott

⁵ Lásd Cecil Roth (Editor), *The World History of the Jewish People, Second Series: Medieval Period: The Dark Ages. Jews in Christian Europe, 711–1096* (Tel-Aviv: Massadah Publishing Co., 1966). – Itt jegyzem meg, hogy az érdeklődő ebben a kötetben bőséges bibliográfiai tájékoztatást is talál.

városban. Ezekből a számokból tudunk következtetést levonni: ha megöltek valamennyi zsidót, akkor ott bizonyára éltek is zsidók. Nagyjából így alakul ki a históriánk – az elején.

Minél tovább jutunk előre az időben, annál jobb a helyzet. Említettem Rasit. Ő már a korszakunk csúcspontja. A korábbi dolgokra nézve szinte minden megállapításhoz oda lehet tenni: *lehet, talán, esetleg*; minden egy kicsit bizonytalan.

Zsidó települések Európában: Kontinuitás vagy új betelepülés?

Az előbb azt mondtuk, hogy a zsidóság nagyobb része Keleten élt. Honnan és miért kerültek Nyugatra egyáltalán? Mikor és hogyan? Próbáljunk meg válaszolni erre a kérdésre; kezdjük az elemzést egészen az elején.

Térjünk vissza egy pillanatra ismét az ókorhoz. A római korból vannak bizonyítékaink arra nézve, hogy az egész birodalom területén éltek zsidók. Például, mint hadifoglyok elkerültek a Nyugat távolibb vidékeire. Scheiber Sándor összegyűjtötte a pannoniai (Magyarország) zsidók emlékeit a római korból.⁶ Anyagát városok szerint sorolja fel a könyvében: Intercisa, Savaria, Aquincum stb. Bizonyos, hogy a római időkben ezen a tájon, a Duna vidékén éltek zsidók. A kérdés az, hogy mi történt velük később? És hogyan kerültek zsidók Magyarország területére ismét először csak ca. 950 táján? Tehát körülbelül 700 évvel később. Ezek a zsidók valószínűleg nem ugyanazoknak a leszármazottai, akik az ókorban éltek itt.

De vegyünk más példát, legyen Észak-Európából, például, Köln (Colonia). Köln városában éltek zsidók a római korban. Van egy forrásunk is: Constantinus császár levele, amelyet az ottani katonai helytartónak írt, hogy az ne felejtse el behajtani a zsidóktól az adókat. Az egyik szövegben szerepel az *archesynagogus* szó is.⁷ Ez az irat 312-ből származik. Egy másik szövegben, amely egy évvel korábbi, 311-ből való, ugyanez a szó mintha többes számban állna. Lehet, hogy nem is egy, hanem két zsinagógai előjáró volt a városban. Mindenesetre, Coloniában komoly zsidó közösség lehetett.

Különösen sok zsidó élt magában Rómában és Itáliában. Bár Heródes király (37–4) nagy Róma-barát volt, halála után fiainak Galliában jelöltek ki lakóhelyet, Gallia déli részén. Elképzelhető, hogy éltek ott más zsidók is, már annakelőtte, hogy oda száműzték volna a királyi családot. Ugyanígy Hispaniában (Spanyolország). Ezenkívül a zsidó háború után a foglyok nagy tömege került Itáliába. Rómában éltek bölcsek is (*hakhámim*), tudósok. Josephus Flaviust a császár a bizalmába fogadta, és támogatta, hogy műveit megírhasssa.

⁶ Scheiber Sándor, *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig* (Budapest: MIOK, 1960); *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1868* (Leiden: E. J. Brill & Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983).

⁷ Az *archesynagogus* a zsidó község legmagasabb rangú tisztségviselője, előjáró. Különösen a római császárkorban volt használatban a zsidó községekben ez a cím.

Elmondhatjuk, hogy a római uralom alatt egész Európában voltak zsidók. Számokról ebben az időszakban még nem tudunk. Scheiber Sándor talált egy bizonyos számú felirat-töredéket Pannoniában, Magyarországon; a zsidók száma itt egy-, két- vagy háromszáz lehetett, Rómában egy- vagy kétezer, a birodalom egész területén talán tízezer; ezek a számok önmagukban nem mondanak semmit. Habár a római birodalomban nagyon jól szervezett volt a hivatali gépezet, és ebből a korból nagyon pontos számadásaink vannak. De nem ott, ahol a zsidóság szórvány volt, hanem, mondjuk, Izraelben. Izraelben megvannak, például, az adókönyvek. Pontosan tudjuk, hogy hány zsidó élt Tiberiasban i. sz. 325-ben. Pontosan tudjuk; kivéve azokat, akik nem fizettek adót.

Az első adójegyzék, amely a középkorból jelenleg a kezünkben van, s amelynek alapján valamifajta statisztikai számítást is lehet végezni, Németországból származik, 1241-ből, II. Frigyes (1212–1250) korából. Ez az első lista, amelyben zsidó községek szerepelnek; szerepel benne az az összeg is, amelyet a községek adóként fizettek. Ettől a kortól kezdve már esetleg lehet számokról is beszélni.

Korábbra vonatkozóan csak elméleteket állíthatunk fel. De talán megjelölhetnénk egy száz évvel korábbi dátumot is; mert volt egy zsidó Észak-Spanyolországban, Tudelában, úgy hívták: Benjámin. A tudelai Benjámin világ körüli utazásra indult, és útjáról naplót vezetett. Nagyon precíz ember volt, és mindazokon a helyeken, ahol járt – Európa belsejébe nem jutott el, főként a Földközi-tenger térségének városait kereste fel, azokat viszont végigjárta –, ott mindenütt feljegyezte pontosan a számokat, hogy hány zsidó él. Felírta az előljárók nevét, a rabbikét is, még azt is, hogy a zsidók milyen foglalkozásokat űznek. Gazdag információ, amit kapunk tőle, aranyat ér. De nekünk jóformán semmit sem segít. Az askenázi Európából alig közöl adatot.

Az bizonyos, hogy a római birodalom idején a mai Nyugat-Európában éltek zsidók. A kelet-római birodalomban ugyancsak. Ami viszont minket érdekel, ami a történést érdekli, az a következő. Azok a zsidók, akiket az előbb említettem – akik a római birodalom területén éltek, például, Pannoniában, Kölnben, s még inkább, akik Itáliában –, és azok a zsidó községek, amelyekkel később ezeken a területeken a 6–7. században találkozunk: hogy ezek a zsidók ugyanazok-e, mint akik korábban itt voltak, helyesebben, az utódaik-e; azaz folyamatosan éltek-e a zsidók ezeken a területen, ha pedig nem, akkor mikor történtek az új betelepülések és hogyan? Vajon van-e kontinuitás a két zsidó népesség között? Kevés kivételtől eltekintve valószínű, hogy a két időszak népessége nem ugyanaz. A régiek eltűntek, felmorzsolódtak a háborúkban, a népmozgalmak során. Mindenesetre, Itáliában ki lehet mutatni némely helyeken bizonyos kontinuitást.

Ez nagyon fontos kérdés a történelemben, a folyamatosság megállapítása. Ha van kontinuitás a népességben, akkor ismerjük a lakosság kultúráját, akkor tudunk válaszolni az őket illető kérdések hosszú sorára. Ha a folyamatosság megsza-

kadt, akkor minden folyamatnak újra kellett kezdődnie. Európában valószínűleg ez történt. Valószínű, hogy amikor a 7. században újra találkozunk a zsidókkal a jelzett területeken, ezek a zsidók nem azoknak az utódai, akik pár száz évvel azelőtt ott éltek.

Miért nem beszélhetünk zsidó kontinuitásról Európában? Először is hiányoznak ehhez a bizonyító adatok, hiányoznak egészen az i. sz. 4. századtól a 7. századig. Háromszáz év, amely üres, amelyet nincs mivel kitölteni.

Kivétel a fentiek alól Dél-Itália zsidósága. Ott ki lehet mutatni a folyamatosságot. Ott vannak helyek, ilyen, például, Venosa, ahol találtak késő-római és népvándorláskori sírokat és feliratokat. A nevek és dátumok segítségével ki lehet mutatni a kontinuus zsidó megtelepülést. Ez valószínűsíti, hogy a környéken, de Dél-Itáliában másutt is, a zsidó községek – Venosához hasonlóan – ugyancsak folyamatos települések. Aztán ott van Róma, ahol már a császárkorban is nagy számban éltek zsidók; itt szintén számolhatunk folyamatos zsidó lakossággal. De ha egy kicsit északabbra megyünk, akkor már nincsenek adataink.

Keletről Európába

A következő kérdés, hogy miért mentek el a zsidók Keletről, és húzódtak Észak, illetve Nyugat felé? Lehet, hogy a háborúk, amelyeket a muszlimok folytattak Észak-Afrikában és a Közel-Keleten, késztették őket arra, hogy a veszedelmek elől meneküljenek. Azt mondhatjuk, hogy a zsidók a muszlimok elől menekültek a keresztény országokba – nem tudták, hogy ott mi vár rájuk. Szökni próbáltak a fenyegető veszélyek elől.

Ne felejtsük el azt sem, hogy a keresztény vagy később kereszténnyé lett országok, illetve az európai térség akkoriban gyéren lakott volt, éltek ugyan mindenféle néptörzsek, de a kereszténység még csak szórványosan hatolt be ezekre a területekre, s nem volt erős állami struktúra sem. Itt a zsidóság perspektívát láthatott maga előtt; a kereskedelemben, a lakosság mindennapi ellátásában, a gazdaságban helyet talált magának. Az első zsidók, akikről adataink vannak ezekben az országokban, mind kereskedők voltak. Mármint akikről már írott forrásokból tudunk.

Ez a korszak a népvándorlások időszaka. A zsidó nép is vándorol, de egészen másképp, mint a többi népek. A népvándorlások során különböző népcsoportok kézbe vették a fegyvert, és mentek új életterületet keresni maguknak. A zsidó fogta a családját, a gyermekét, a zsákját – és ahova ment, fegyvertelenül ment. A zsidóknak nem volt semmi köze a szó szoros értelmében vett népvándorláshoz. Később, a 19. században, amikor százezrek vándoroltak ki Amerikába – Oroszországból, Lengyelországból rengeteg zsidó, de, persze, más népek is, olaszok, görögök, magyarok, etc. –, akkor a zsidó nem hagyta hátra a családját, hanem velük együtt ment az Újvilágba. Ebben a mozzanatban is különbözik a zsidó kivándorlás más népek mozgalmaitól.

Népvándorlás és zsidó migráció

Visszatérve a tárgyhoz: a zsidók betelepülése Európába egybeesik a népvándorlással, de teljesen független tőle. A zsidó betelepülés, bárhol is, pár száz, legfeljebb pár ezer lelket jelenthetett – hogy most már számokat is mondjak.

Van egy fontos forrásunk a keresztes háborúk idejéből. A hadjáratok során a Rajna vidékén körülbelül húsz község elpusztult. Köztük olyan nagyvárosok is, mint Speyer, Worms, Mainz. Pontos jegyzékeink vannak arról, hogy hányan pusztultak el mindegyikben. Hány gyermek, felnőtt, etc. Ezek a *Memorbuch*-ok megvannak mind a mai napig. A végső adat: ezekben a községekben a pogromok alatt összesen körülbelül 20 000 ember pusztult el csak az első keresztes hadjárat idején. Ebből a számból már lehet következtetést levonni. Megtudjuk belőle, hogy Németországban 1095/96 táján az említett községekben legalább 20 000 zsidó élt.

Ámde mi most a 700 körüli évekről beszélünk, tehát 400 évvel korábbi időkről. A következtetés: körülbelül 400 év alatt a Rajna vidékén ilyen mértékben nőtt meg a zsidó lakosság száma. Nem 20 000 lélek kezdte – a történet kezdődött, mondjuk, egy vagy két, de talán inkább hat-nyolc zsidó családdal, és a községek lélekszáma folyamatosan növekedett.

A történészek számításai szerint a keresztes hadjáratok előtt egész Európában élt összesen – és ez már maximális becslés – körülbelül 100 000 zsidó. El lehet képzelni, hogy a mi korszakunk kezdetén összesen pár száz vagy esetleg pár ezer lélek volt a zsidó népesség.

Mainzban a 10. században volt egy rabbi, úgy hívták: R. Moshe Kalonymos. Lucából jött Németországba.⁸ Akkoriban fontos helység volt: innen indultak ki az utak a Keleti- és Nyugati-Alpok hágóihoz. Kalonymos innen ment Északra, Mainzba. De a mainzi zsidó községet, természetesen, nem ő alapította. A mainzi zsidó község már létezett előtte legalább száz évvel, ha nem még régebben. Éppen azért ment oda, mert ott már éltek zsidók. A községeket nem rabbik alapították. A rabbi csak akkor jön, amikor a község már áll. Akkor már szükség van vallási vezetőre, előljáróra. Valószínű, hogy a mainzi zsidó község már Nagy Károly császár (768–814) alatt megvolt.

Mainz egyike annak a három városnak, amelyeket együtt héberül úgy neveznek, hogy **SUM**. (A két másik: Speyer és Worms.) **Speyer – Worms – Mainz: SWM / SUM**, olvasd: *sum*. De Mainzra vonatkozóan az első adatok írott forrásokból csak a 10. század végéről származnak. Sajnos, okmányok nem maradtak fenn. Az anyakönyvek, telekkönyvek használata nem volt még bevett szokás. Itt-ott maradt esetleg egy adásvételi szerződés, amelyben az áll, mondjuk, hogy NN eladta a házat, amely egy zsidó háza mellett fekszik. Ebből következtethetünk arra, hogy a városban volt legalább egy zsidó ház. Tehát számokat nem tudok mondani, de az bizonyos, hogy Nagy Károly alatt már volt Mainzban zsidó község.

⁸ Lucca: Észak-Olaszország, Milano közelében.

«Askenáz», askenázi zsidóság

Amikor az askenázi történelemről kezdünk beszélni, egy egészen új korszak tanulmányozását kezdjük el. Ismételten meg kell jegyeznem, hogy az askenázi zsidóság esetében teljesen új betelepülésről van szó.

Néhány szót arról, hogy mit jelent az Askenáz / askenázi elnevezés. Maga az *Askenáz* név a Bibliában (Jer. 51,27) a szkítákat jelenti; a régi héber irodalomban a germán törzsekre vonatkozott, később a németországi zsidókat jelölte, még később a németországi zsidóságból elágazott vagy elvándorolt egyéb keleti zsidóságot is: orosz, lengyel, litván, etc., végül pedig általában az európai zsidóságot. A név tehát a Bibliából ered. A zsidók a kora-középkorban kezdik használni, de nem rendszeresen. Például, a Babilóniában élő tudósok levelezésben állnak a mi területünkön élőkkal, és szerepel náluk az *Alemannia* név, ami Németországot jelent. A babilóniak még nem ismerték azt a kifejezést, hogy Askenáz.

A mai szóhasználatban minden zsidó, aki keresztény vallású országban él, askenázi. Azokban az országokban, ahol a kereszténység volt hatalmon, az ott élő zsidók azonos szokások, azonos ritus szerint éltek. Az európai zsidó szokásokat Rasi rögzítette, s ő Franciaországban élt.

Itt meg kell említeni, hogy az askenázi hagyomány inkább az izraeli szokásokhoz áll közel, és nem a babilóniai ritushoz. A babilóniai ritushoz közelebb áll a spanyolországi (szefárdi) ritus.

Izrael ily módon vallásilag is, földrajzilag is közel áll Itáliához. Errefelé indultak meg az elvándorlások is: először Keletről Nyugatra, majd Délről Északra. Ez volt az a két irány, amelyekben a zsidók szétvándorlása megindult.

Keresztények és zsidók

De felmerül egy másik kérdés is, és most ezzel fogunk foglalkozni. Mégpedig, hogy mi volt a viszony zsidóság és a kereszténység között, hogy milyen volt ez a kapcsolat. A kapcsolat jellege nagyon fontos, mert ez volt az alapja a zsidók jogi helyzetének, és politikai helyzetüknek is, egész Nyugat-Európában.

A középkorban a népek *gojim* viszonya a zsidókhöz következménye a kereszténység és a zsidóság kapcsolatának. Ez tény. Tény az is, hogy a kereszténység a zsidóságból ered. Ezen nincs vita. A kereszténység tanítása szerint Jézus azért jött, hogy megváltsa az embereket, ez volt a célja. A kereszténység a zsidók körében nem aratott sikert, nagyon kevés zsidó tért át a kereszténységre, és néhány nemzedék után Paulus – aki, mint Jézus, zsidó volt maga is, Saulnak hívták, Saul *hata-Tarszi*, ‘a tarszoszi Saul’ –, nos, az új hitet tulajdonképpen ez a Pál alakította át a nem zsidó népek (*gojim*) vallásává. A zsidóságot nem tudtuk meggyőzni, forduljunk tehát a többi népekhez. Pál különféle érvekkel próbálta meggyőzni az embereket; ezeket a vitákat mi nem tárgyaljuk. De azt meg kell állapítani, hogy az új hit nem a zsidók hite volt, hanem másoké, a többi nép hite. Az első korszakban,

az i. sz. 1–3. században a kereszténységet a római birodalom üldözte. A kereszténység küzdelmei, ezrek és ezrek mártírhalála jellemzi ezt az időszakot, s történt a mártíromság nem másért, mint a hitért. Ezzel szemben a zsidó vallás a római birodalom egyik elismert vallása volt egészen a 4. századig – a kereszténység nem.

Vannak a kereszties háborúk idejéből latin nyelvű források, amelyek kolostorokból származnak. Ezek közül némelyik, nem mindegyik, sajnálkozik a zsidók fölött, amiért azok meghalnak a hitükért. Ezrek szenvedtek saját elhatározásukból mártíromságot vagy lettek öngyilkosok (*kiddus ha-Sém*). A hitért való áldozat – mint említettem – ismert volt a kereszténységben is. Mikor? A keresztény Egyház kezdeti időszakában, az első évszázadokban.

De aztán a keresztény és a zsidó egyház között sajátos ellenséges viszony alakult ki. A kereszténység, minél inkább a népek vallása lett, annál inkább próbálta a Krisztus-gyilkosság bűnét levenni Pontius Pilátusról, és a Szanhedrinre, az akkori zsidó vezetésre hárítani. Történelmi tény, hogy Jézust nem a zsidók végezték ki, hanem Judaea akkori római helytartója. János evangéliumában, például, ezt a kifejezést használják a zsidókkal kapcsolatosan: „A ti atyátok a Sátán...”⁹ – már ott! Ez mutatja, hogy a kereszténység ki akarta vonni magát a zsidó hagyományok befolyása alól. Persze, amíg a keresztény vallás gyenge volt, addig ez az ellenségeség inkább az eszmék síkján mozgott.

A kereszténység megerősödése után megváltozott a helyzet. De eredendő el-
lentmondás van ezen a ponton. A kereszténység szintén a Bibliából veszi az eredetét, az úgynevezett Ószövetségből (*Tanakh*). Az aggádákból, a midrásokból, a tannaiták tanításaiból az evangéliumokba is átvettek sok mindent. De a keresztények előtt ott állt a nagy kérdés. Az Ószövetségben, amely nekik is szent, benne foglaltatik a tanítás a zsidó nép kiválasztott voltáról. Szinte minden szakaszban ott van. De kik azok a népek, akik most kereszténnyé váltak? Azokat is bele lehet foglalni ebbe a kategóriába? Ez nem megy. Elkezdtek magyarázni az Írást. Például, Pál, amikor látta, hogy a zsidóság elfordul az új vallástól, első dolga volt, hogy megszabaduljon a törvényektől. A «pogányok»-ból lett keresztényeket nehéz lett volna rávenni arra, hogy tartsák be a zsidóknak mind a 613 parancsolatát. És – úgymond – mivel a zsidó nép nem fogadta el Jézust mint messiást (*másiah / khrüsztosz*, ‘felkent’) vagy megváltót, a kiválasztottság el lett véve tőlük. Most már nem a zsidó nép a kiválasztott, hanem azok, akik az új vallást felvették és elfogadták Jézust a Krisztus-nak. Az igazi kiválasztott a szellem kiválasztott népe, és ez a kereszténység. Ez volt tehát Pál elmélete – és egyszersmind műve.

Az ellenségeskedés zsidók és keresztények között tartósan fennmaradt. A zsidó nép és a zsidó vallási hagyomány régibb, mint a kereszténység. Az új hit nem tudott elszakadni az Ószövetségtől. A törvényektől könnyű volt megszabadulni, de az ókori népek rendszerint tiszteletben tartották azt, ami régi, ami hagyományos.

⁹ Ján. ev., 8,44: „*hymeis ek tou patros tou diabolou este.*”

Minek az új, ha van jól bevált régi. Másrészt, a zsidó vallás hatalmas szellemi kincsekkel rendelkezett – ezeknek egy részét egyébként a kereszténység szintén átvette. Tehát azután, hogy a kereszténység megerősödött, s egyre több nép vette föl az új hitet, a vallás tanait, a kérdéseket, problémákat magyarázatok révén új, más szintre helyezték át. Például, azt mondták, hogy nem az egész zsidó nép a kiválasztott. Elővették a prófétákat, akiknél a zsidó népet súlyos szidalmak is érik. Főként Jesája és Jeremia prófétáknál. Azt mondták: nem az egész zsidó nép a kiválasztott, hanem csak az ősatyák. A nép többi része – mint a próféták is megmondták – rossz, bűnös életet él, és egyáltalán nem kiválasztott.

Ez is a történelmünk iróniája, hogy amikor a kereszténység a zsidóságot támadja, bizonyítékait a Bibliából veszi. Csak élezte a feszültséget a két vallás között az, hogy mindketten ugyanabból a forrásból merítenek, és ugyanazokat a gondolatokat magyarázzák – esetleg homlokegyenest ellenkezőleg.

Az első kereszties háborúk korából már vannak zsidó krónikák, például, Selómar Simson krónikája. A szerző átélte az első kereszties háborút, és krónikájának előszavában leírja, hogy mik az okai a zsidók és a keresztények között fennálló ellenségeskedésnek, ezek honnan erednek, s végül azt mondja, hogy az említettek miatt történt, ami történt. Ezzel kezdi leírását a hadjáratról.

De menjünk tovább. A római császár 312-ben felvette a kereszténységet. A keresztények üldözöttekből először egyenjogúak lettek, majd nem sokkal később az államvallás képviselőivé váltak. És mivel – a zsidó vallás nyomán – a kereszténység is monotheista vallás, nem tűrt meg maga mellett semmilyen más vallást.

De mi lesz itt a zsidókkal? A zsidósággal kapcsolatban komoly dilemma elé került a kereszténység. Hogy mit kell csinálni a «bálványimádók»-kal, értsd: a nem keresztény népességgel, az világos volt. Vagy felveszik a kereszténységet, vagy eltávoznak, vagy elpusztítják őket. De mi legyen egy zsidó templommal? Hiszen ott nincsenek bálványok! Erre nézve nem találtak a keresztények semmiféle útmutatást a Bibliában. A bálványokat kidobták a «pogány» templomokból, összetörték őket. S mind kulturálisan, mind politikailag diszkriminatív elnevezésekkel illeték a nem keresztény népeket. De ez a megkülönböztetés nem volt indokolt a zsidósággal kapcsolatban és a zsidók intézményeivel szemben.

A zsidóság korábban mindig félrehúzódtott, nem avatkozott bele más népek vallásának dolgaiba, mint ahogyan mások sem avatkoztak bele az ő hitükbe. Így volt ez a görögök idején, a hellénisztikus korban, majd a rómaiak uralma alatt is. Voltak, persze, kivételek, mint Antiokhos Epiphanés (175–164) vagy Caligula (37–41) esete, de az idegen hatalmak általában nem sokat törődtek a zsidókkal, minthogy a zsidó vallás az imperium elismert vallása volt.

A népek már jól tudták, hogy ezek a zsidók köztük élnek, és nem imádják az ő isteneiket. Ott élnek az országban, de nem mindenben tartják be a király törvényeit. Elfogadták, hogy a zsidóknak más szokásaik vannak, egy nép, amelyik kicsit különös módon él. Nem avatkoznak be a birodalom dolgaiba, nincsenek az első

vonásban. Így volt ez nemcsak a gyakorlati dolgokban, hanem a vallási és szellemi ügyekben is.

Mi legyen a zsinagógával?

De visszatérve az iménti kérdésre: Mi legyen a zsidó templommal? Mi legyen, mondjuk, Kafarnaumban azzal a zsinagógával, amelyben Jézus prédikált? Mi legyen a frigyládával? Mi legyen a Tórával, az Ótestamentummal? Egyrészt, az el-lenszenv a zsidósággal szemben erősebb volt, mint a «bálványimádók»-kal szem-ben, másrészt, a két vallás viszont tagadhatatlanul közös gyökerekből táplálko-zott, és ez lehetetlenné tette a zsidók egyszerű elpusztítását.

Most egy olyan kérdést teszek föl, amilyent a történésznek nem volna szabad. Mi történt volna, ha...? Ti. ha a népek mind egy és ugyanazon időpontban teszik magukévá az új vallást? Nem tudom, mi történt volna akkor a zsidósággal. De a kereszténység elterjedése nem egy csapásra ment végbe, hanem hosszú folyamat volt, amely száz és száz éven át tartott, csak itt Európában, nem beszélve más vi-lágrészekről. Sőt, a római birodalomban is voltak császárok, akik nem voltak ke-resztények, például, a 4. században Julianus, akit a constantinusi keresztény ál-lamvallás elleni lázadás miatt így neveztek: *aposztata*, 'lázkodó', 'aki fellázadt'. A kereszténység elterjedésének időbeli elhúzódása miatt a zsidóság elleni támadás nem egyszeri esemény volt, hanem fokozatosan bontakozott ki. Lassan alakult ki a keresztény álláspont a zsidósággal szemben. Voltak esetek, hogy lerombolták a zsidó templomokat, például, a 4. században, de később is előfordult ilyesmi.

A 4/5. században egy Augustinus nevű keresztény egyházi főember¹⁰ alakította ki a keresztény felfogást a zsidósággal szemben.

Zsoltárok könyve, 59,12. – Ez a bibliai szöveg volt, a középkorban mindenkép-pen, de talán még a közelmúltban is, az alapja a keresztény-zsidó viszonyoknak. Mi áll ebben a szövegben? Ez a zsoltár tulajdonképpen Dávid imája, és az ellensége-inek mondja ezeket a szavakat. Tehát ezt mondja,¹¹ szabadon, parafrázissal: Ne öld meg a zsidó népet, ne öljétek meg őket, mert különben a kereszténység el fogja felejteni a tanítást, amire én oktattalak titeket. A szakasz folytatása: Gyalázd meg őket, üldözd őket, ezt szabad, de ne öld meg őket. Tehát van egy tanítás, bib-liai eredetű, amely a zsidók üldözését megengedi, de nem a kiirtásukat.

Nem megsemmisítés a zsidók sorsa, hanem létezés – a környező társadalomtól való üldöztetés ellenére. Miért? Ez a megalázott, alsóbbrendű élet bizonyíték arra, hogy az igazi vallás a kereszténység; mert nézzétek meg, hogyan élnek a zsidók mind a mai napig, milyen az életük – ezt mondták. Ha jól megvizsgáljuk ezt a kijel-entést, észrevehetjük, hogy volt ebben a doktrinában bizonyos fajta engedmény

¹⁰ Aurelius Augustinus / (Szent) Ágoston (354–430).

¹¹ Szó szerint: „Ne öld meg őket, hogy népem ne felejtse; tedd őt hatalmaddal bujdosóvá, taszítsd el őt, Pajzsunk, Uram.”

is, engedmény a kereszténység részéről a zsidósággal szemben. Miért? Mert a keresztény Egyház nekünk megengedte azt, amit nem engedett meg egyetlen más vallásnak sem. Mi megkaptuk azt a privilegiumot vagy kiváltságot, hogy nem ölnek meg minket. Mi tehát élhetünk a kereszténység közegében, de az ő kezük ott van felettünk. Ez volt a politika alapja velünk szemben az egész középkoron át.

Ennek a doktrinának a lényege megmutatkozik a római katolikus keresztény Egyház szobrászatában is. Németországban többfelé látni lehet, középkori katedrálisokban, hogy van egymás közelében két szobor, az egyik a Zsinagógát jelképezi, a másik az Egyházat. A két szobor – két nőalak (*Synagoga* és *Ecclesia*) – egymással szemben áll. A Zsinagógát jelképező asszony szemét fátyol fedi, fejét aláztatatosan lehajtja, kezében pálcát tart, és ez a pálca el van törve. Vele átellenben áll az Egyház, egyenes, büszke tartással, fejét felveti, és szembenéz a Zsinagógával; fején korona, kezében kereszt. Ezek a szobrok a 11-12. századból származnak, és az előbb említett eszméket fejezik ki a plasztika eszközeivel.

A magyarázók szerint a Bibliát, az Ószövetséget a zsidó nép kapta, ők ismerik az írást, amellyel ez írva van, értik a nyelvét; de nem akarják tudni, mi van benne. Mintha vakok volnának, a szemük be van kötve. A zsidók tudják az igazat, de nem akarnak tudomást venni róla. Ott van kezükben a pálca, amely a hatalmat jelzi, de el van törve.

Az eltört pálca vagy bot bibliai utalás. Jákob áldása (Gen. 49,10) Júdának így hangzik: „Nem fog távozni a kormányvessző Júdából és a törvénytől a lábai közül, míg eljő Síló és övé lesz a népek hódolása.”¹² A rejtélyes *Síló* (SYLH) szónak hagyományosan messianisztikus jelentést tulajdonítottak, és a keresztényeknek ennyi elég volt. A szöveghelyet úgy magyarázták, hogy a Biblia szerint az Isten a jogart és (törvény)pálcát el fogja venni Júdától, és átadja a Messiásnak. S mivel a zsidók nem fogadták el Jézust, eltört a pálca, el van véve tőlük a hatalom.

És ez a szemlélet eleven még a 11. században is. Még ma is! Például, a Vatikán *de facto* elismeri Izrael Államot, *de jure* azonban nem. Végtére is a pálca el van törve, Izrael mint hatalom nem létezik. Ennek a jelképnek tehát mélyebb jelentése van. Ahogyan mi, történészek látjuk, a kereszténység az ókortól a középkor végéig – tovább most ne menjünk – harcolt a zsidóság ellen, mert látta azt az erőt, amely az ókorban a zsidókat jellemezte.

Láttuk, hogy a zsidóság fennmaradása össze van kapcsolva megaláztatásukkal. Ily módon összefügg vele egyfajta hátrányos megkülönböztetés is. Hiába lett a ke-

¹² Az IMIT fordítása nyomán. Ott azonban így: „(...) Sílóba (...) (!)”. – Érdemes megjegyezni, hogy a szöveg értelmét a régi itáliai latin fordítás (Itala) aránylag pontosan adta vissza: „*Non deficiet princeps de Juda neque dux de femoribus eius, donec veniat qui mittendus est, et ipse erit expectatio gentium.*” Kissé szabadon: Júdában mindaddig lesz fejedelem és vezér, amíg el nem jön a Küldött, akit a népek várnak. Ebből az értelemről levezethető a középkori értelmezés: Ha eljön a Messiás, Júdának nem lesz többé világi hatalma.

reszténység államvallássá a római birodalomban, továbbra is a zsidóságban látták fő ellenségüket, emellett pedig félték, hogy nem sikerül elég hívőt megnyerniük a keresztény vallás számára, sőt, esetleg még a zsidóság is téríteni fog majd a maga vallására. Ez a félelem oda vezetett, hogy a zsidókat végül – majd csak a 16. században – gettókba szorították. A diszkrimináció politikája azonban már az 5–7. századtól kezdve gyakorlat volt.

Betérések a zsidóságba

Már említettem, hogy erre az időszakra vonatkozóan nem tudunk számokat mondani, nincsenek népességi statisztikák. De semmi kétség afelől, hogy a római birodalomban és később is elég nagy volt a *proseljta*, azaz «betért» zsidók (héberül: *gér*) száma, azoké, akik áttértek a zsidó vallásra.¹³ Nem lehet pontos számadatot mondani, de többféle forrásból tudjuk, hogy igenis elég sokan megtértek a zsidósághoz.

Említettem azt a híres krónikát, amelyet a kereszties háborúk idején kezdtek írni a Rajna-vidéken. Ott már nevek és számok is szerepelnek, és körülbelül 10 % a zsidó vallásra áttértek aránya. Az átlag a különböző községeket egybevetve 10 %. Ez eléggé nagy szám, tekintettel az akkori nem túl liberális állapotokra. Hiszen aki áttért a zsidó hitre, sokszor az életét kockáztatta. Mindennek ellenére, úgy látszik, elég magas volt a proselyták száma ezekben a községekben. Azt lehet mondani, hogy a keresztények – bevallva vagy tagadva – félték ettől a jelenségtől, félték attól, hogy sokan a kereszténységgel szemben a zsidó vallást fogják választani, talán félték a zsidók tehetségétől, képességeitől is. Ezért a 4. század után a legkülönbözőbb rendeleteket hozták, hogy megakadályozzák az áttérést a zsidó vallásra.

Akadnak magas rangú egyházi személyek is, akik zsidók lettek. Például, I. vagy Jámbor Lajos császár (814–840) korában egy neves keresztény pap (diaconus), Bodo, aki közvetlenül a király környezetéhez tartozott, zsidóvá vált. Római zarándoklat címén útra kelt, de Itália helyett Spanyolországba ment, ott felvette az Eleázár nevet, megnősült és szakállat növesztett.

De voltak püspökök is az áttértek között. Dél-Olaszországban, egy Bari nevű helységben az ottani keresztény érsek 1078-ben áttért a zsidó hitre. A keresztény egyházi krónikákban feltüntetik az összes püspököt, kronologikus rendben. És ennél az érseknél – Andreasnak nevezték – ott áll a neve mellett, hogy mikor kezdte meg a működését, de nincs ott, hogy mikor fejezte be. Talán Isten ragadta magához, mint ahogy Hénochról írja a Genesis (*Berésit*)? Nem ment az egekbe, ellenben az egyik kéziratban van egy kis szakasz egy proselytáról, s ebből pontosan megtudjuk, mi történt ezzel az Andreas püspökkel. (Elhagyta hivatalát, Egyiptomba ment és áttért a zsidó hitre.)

Az áttérések alkalmilag helyi zsidóüldözésekhez vezettek. Ezekről a dolgokról a keresztény krónikákból tudunk. Ezek az esetek olyan nagy riadalmat keltettek,

¹³ *Proseljtos*: '(a zsidó vallásra) áttért személy'.

hogy nem lehetett elhallgatni őket. Nyilván nem verték nagydobra az eseményeket, de napvilágra kerültek, és így a krónikák is megemlékeznek róluk. Franciaországban is voltak hasonló esetek.

Persze, a krónikák az áttérést nem dicsérőleg említik. „A Sátán segítségével ezt és ezt cselekedte...” – el lehet képzelni a visszhangot. De maga az a tény, hogy ezek az esetek benne vannak a krónikákban, már önmagában véve nagy jelentőségű. Az előbb említett 10 % az átlag, ettől lehetnek eltérések felfelé is, lefelé is.

A kereszténység vetélytársat látott a zsidóságban, és ennek a felfogásnak bizonyos értelemben volt is valamelyes alapja.

Tilalmak

Nézzünk meg egy rendeletet a római korból, amely megtiltja az áttérést a zsidó vallásra.

Nagy Constantinus római császár (306–337), nem sokkal azután, hogy felvette a keresztény hitet, 315-ben:

„Azt akarjuk, hogy a zsidók, és véneik, és vezetőik tudják meg: ha a jelen törvény kiadása után közülük bárki megkövezni vagy indulatának más megnyilvánulásával bántani merészel valakit, aki elhagyta az ő veszedelmes szektájukat (ti. zsidóságot), és az Istenben való hithez (ti. a kereszténységhez) csatlakozott: az illetőt, segítőtársaival együtt, azonnal a tűznek adják át és megégetik. Továbbá, ha bárki más személy az ő elítélendő szektájukhoz csatlakozik, és részt vesz az összejöveteleiken, ugyanaz lesz a büntetése, mint nekik maguknak.”¹⁴

Már meg lehet figyelni bizonyos elmarasztaló kifejezéseket a zsidóságra vonatkozóan, ezek a minősítések aztán hivatalos rangra emelkedtek a későbbiek folyamán, s találkozunk velük minden olyan iratban, amely a zsidósággal foglalkozott, kivált az egyházi iratokban.

Megfigyelhetjük, hogy a zsidók részt vettek a rabszolga-kereskedelem lebonyolításában – ez akkoriban éppen nem volt egészen különös. A keresztény Egyház tartott attól is, hogy az érintettek esetleg a zsidó vallást részesítik előnyben.

A zsidó vallásban nincs megengedve a vegyesházasság. De ugyanez a tilalom érvényes a keresztény Egyházban is. A 4. században az Egyház már határozottan elenezte a házasságot zsidók és keresztények között. Félő volt, hogy a zsidó férfi vagy nő esetleg a saját hitére téríti házastársát. A kereszténységben megvolt a félelem attól, hogy a zsidók is téríthetnek, és új tagokkal bővíthetik közösségeiket, esetleg éppen a keresztény gyülekezetek rovására.

¹⁴ Codex Theodosianus, XVI, viii, 1. Idézi többek között Jacob Rader Marcus, *The Jew in the Medieval World. A Source Book: 315–1791* (1938, reprint: Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1990), p. 4.

A keresztény Egyház úgy rendelkezett, hogy semmiféle módon nem szabad csökkenteni az Egyház iránti tiszteletet. A zsidóknak nem volt szabad semmi olyasmit tenni, amivel nagyobb megbecsülést válthattak volna ki maguk iránt, mint amit a keresztények élveztek. Például, nem szabad a zsidó templomot magasabbra építeni, mint a keresztény templomot. Tulajdonképpen egyáltalán nem szabad új templomokat építeni, csak a régieket tarthatták meg – igaz, ezt a rendeletet sohasem sikerült betartatni, és zsinagógák, zsidó templomok mindenütt voltak.

Amint korábban is mondtuk már, a zsidóknak állandó megaláztatásban kellett élniük; ez a helyzet nem adott módot arra, hogy egy zsidónak hatalma legyen a keresztények fölött. Zsidók nem tölthettek be semmiféle állami funkciót, például, nem lehettek adóvégrehajtók, adóbeszedők vagy vámtisztek, s persze, katonatisztek sem.

Ezeket a tilalmakat mind rögzítik a különféle dokumentumok. De a rendeleteket, persze, nem mindenhol tartották be, és nem is mindegyiket. Vannak erre példák Magyarországon is. A pápa néha kikel a hatóságok ellen, szemükre veti, hogy merték ezt vagy azt megtenni, de úgy látszik, mégis szükség volt a rendeletekre, nem tudták nélkülözni őket. Jogi úton próbálták megakadályozni, hogy a zsidó magasabb állást kapjon.

Ellenpéldákat a keresztény Spanyolországból hozhatunk. Ott még a miniszterek között is voltak zsidók. 1492-ben, közvetlenül a zsidók kiűzetése előtt, a pénzügyek minisztere zsidó volt. Persze, Izabella királynő (1474–1504) rendelete őt is elűzte az országból. De a tény mégiscsak az, hogy a zsidók elérhettek magas pozíciókat, még a középkorban is. Például, Lengyelországban a zsidók az egész középkor folyamán foglalkoztak vám- és pénzügyekkel, részben az ő kezükben volt az árenda.

Áttérés a keresztény hitre

Mindenesetre, a zsidókat korlátok közé szorító rendeletek érvényben voltak, és a népnek ez már elég volt ahhoz, hogy maga is átvegye a zsidó-ellenes gondolkodást. Ha ellenben a királyi hatalom kijelentette, hogy a zsidókra igenis szükség van, akkor nem sokat törődött az egyházi rendelkezésekkel, láttuk a példákat, amelyek ezt mutatják. Korábban már hivatkoztam arra a tanra, hogy „ne öld meg a zsidó népet”, tehát a zsidókat nem volt szabad megölni, de minthogy a keresztény Egyházban élt, és megvan ma is, a missziós törekvés – ezt igazán nem lehet tagadni –, arra törekedtek, hogy minél több zsidót rávegyenek az áttérésre a keresztény hitre. Ez a missziós törekvés jellemző volt az egész korszakra. Csupán arra vigyáztak, hogy lehetőleg ne erőszakkal térítsenek. Nem kötelezték a zsidót arra, hogy áttérjen, de nem elleneztek, hogy az illetőtől esetleg megtagadják a letelepedést vagy a kenyeret. Márpedig ez nem számított erőszakkal.

A 10. században Frigyes mainzi érsek egy levelet írt Rómába, VII. Leó pápának (936–939). Azt kérdezi: „(...) Mit csináljak a zsidókkal? Kötelezzem őket, hogy ve-

gyék fel a keresztséget, vagy pedig űzzem ki őket a városból?” A válasz: „(...) Ne egyesülj a hitetlenekkel: nem jó társak a számodra. Mi köze van egymáshoz az igazságnak és a gonoszságnak?¹⁵ (...) Ne mulaszd el az alkalmat, hogy megtérít- sed őket, ámde ha nem sikerül, akkor űzd ki őket a városból, és ne jöjjenek vissza soha többé...”¹⁶ Ebből is láthatni, hogy a keresztény Egyház milyen politikát kö- vetett. Azzal fenyegetni, hogy a zsidókat kiűzik a városból, nem számított erőszak- nak. De hát akkor mi az erőszak? Erre most nem felelek. Ha azonban egy zsidót erőszakkal vagy más módon rávettek arra, hogy kereszténnyé legyen, visszaút már nem volt. Akkor már keresztény maradt egész életében.

Csak ritka esetekben voltak kivételek a középkorban. Egy ilyen esetről tudunk is. Egy ilyen eset miatt veszett össze I. (Barbarossa) Frigyes császár (1151–1190) a római pápával, (III.) Orbánnal (1185–1187). Amikor az első keresztes háborúk után otthon – maga Frigyes nem Németországban volt, hanem Sziciliában – ezer és ezer zsidót keresztény hitre térítettek, köztük több százat erőszakkal. Mikor visszatért, minden érintett zsidónak megengedte, hogy visszatérjen a saját hitére. Emiatt konfliktusa támadt a pápával is.

A pápák és a zsidók

Említettük, hogy számunkra a középkor a 7. században kezdődik. És tart egészen a keresztes háborúkig. Ez alatt az ötszáz év alatt Rómában nem kevesebb, mint 75 pápa uralkodott. És tőlük elég sok írásos emlék maradt fenn. A 75 pápa közül mindössze hatan írtak külön a zsidókról. Pontosabban, hat pápa említi külön a zsidókat. Kettő közülük kicsit hosszabban, a többiek csak egy-egy megjegyzés ere- jéig. Ennyi az egész. Ez csupán annyit mutat, hogy a pápáknak akkoriban más dolgok voltak a fejükben. Mással foglalkoztak, nem – vagy nemcsak – a zsidókkal. Aki a pápák közül hosszabban ír a zsidókról, az nem más, mint I. vagy Nagy (Szent) Gergely (590–604).

Közbevetőleg: a politika nem mindig a pápák szándékának és rendelkezései- nek megfelelően alakult az egész keresztény világban. A zsidók szempontjából sokkal többet nyomott a latban, hogy mi a helyzet vidéken, falun, a kisvárosok- ban, hogy mit gondolt a helybeli papság. Ők inkább tudták befolyásolni a népet, mint a pápa, aki több ezer kilométer távolságban volt tőlük. Valószínű, hogy nem a pápa befolyása érvényesült Svájc hegyei között, ahol esetleg csak három zsidó család élt. Ellenben az, amit vasárnap a helybeli pap prédikált, az valóban hatott az ott élők gondolkodására. A történészeknek kötelessége a helyi állapotokat is megvizsgálni. Később voltak pápák, például, a 13. század elején, III. Ince

¹⁵ II. Kor. 6,14. – Az idézett mondat első fele: „Ne legyetek a hitetlenekkel közös igában...”

¹⁶ A szöveget lásd Bernhard Blumenkranz, *Les auteurs chrétiens latins du Moyen Age sur le juifs et le judaïsme* (Paris, 1963), no. 186.

(1198–1216), akik már komolyabban befolyásolták koruk magatartását a zsidósággal szemben. Mindamellet, a történészeknek a tényleges helyzetet kell vizsgálnia, nem csupán azt, hogy mi volt a magas politika.

Az imént említett Nagy (Szent) Gergely pápa volt az első, aki bővebben foglalkozott a zsidók ügyeivel¹⁷ is, persze, általában zsidó-ellenes, nem engedi meg a zsidóknak, hogy templomot építsenek, de kimondja azt is, hogy nem szabad lerombolni a zsidó templomokat, és nem szabad túlságosan megalázni a zsidókat. Hiszen már megaláztattak amúgy is – mondja.

Mi legyen az áttértekkel, akiket erőszakkal térítettek át a kereszténységre? Nagy (Szent) Gergely azt mondja, hogy akit erőszakkal térítettek meg, az úgysem fog hinni abban a vallásban; mit érnek ilyen keresztények? De azt is mondja: ha a szülők nem lesznek is jó keresztények, a gyermekeik még azzá válhatnak. Így vigasztalódott Nagy (Szent) Gergely pápa.

Volt a római pápák között olyan is, aki jó szándékkal közeledett a zsidókhöz, s volt, aki nem. A püspökök igazodtak a pápák utasításaihoz, s a mi sorsunk a középkorban ennek megfelelően alakult.

Röviden még a keresztény Egyház zsidó-törvényeiről. Ezek a törvények nem a zsidóknak szólnak, hanem a keresztényeknek, akiknek be kellett tartaniuk a törvények rendelkezéseit a zsidókkal kapcsolatosan. Ilyen törvényeket az egyházi hatóságok szinte minden gyülekezetben hoztak, mindenütt Európa-szerte az egész középkor folyamán. Ha megnézzük, hogy hol voltak az érintett gyülekezetek, és megnézzük a rendelkezések dátumát is, meg tudjuk fogalmazni a föltevést, hogy azokon a helyeken, ahol törvényt hoztak a zsidókkal kapcsolatosan, ott nyilván éltek is zsidók. Persze, azt nem tudjuk, hogy milyen számban.

Ha a zsidókat érintő rendelkezéseket csoportosítjuk, négyféle típust különböztethetünk meg.

- (a) Voltak olyan rendelkezések, amelyek falat próbáltak húzni a zsidóság és a kereszténység közé.
- (b) A rendelkezések második típusa bizonyos dolgokat megtilt a zsidóknak, például, azt, hogy keresztény szolgákat tartsanak.
- (c) A harmadik típus nem engedi, hogy a zsidók magasabb pozíciókba emelkedjenek.
- (d) A rendelkezések negyedik típusa pedig megköveteli, hogy a keresztény Egyház a zsidóktól megkapja a kellő tiszteletet.

A keresztény Egyház szerint, ha valaki megöl egy zsidót, akkor bűnt követ el. De a bűnt meg lehet bánni. Eleinte jobban meg kellett bánni; később könnyebben vették.

Az eddigiekben vizsgálat alá vettük azokat a körülményeket, amelyek között a zsidóság a keresztény országokban megtelepedett, és megállapítottuk azokat a

¹⁷ A zsidókkal foglalkozó szemelvényeket közöl Nagy (Szent) Gergelytől Marcus, i. m., pp. 111–114.

kapcsolatokat, amelyek a két vallás, a zsidó és a keresztény, között fennállnak. Ez utóbbira mindenképpen ki kellett térni hosszabban is, azért, hogy megérthessük azokat a folyamatokat, amelyek később végbementek Európában.

Hol éltek zsidók?

Most ismét visszatérünk a történelmi eseményekhez, és megvizsgáljuk, mi történt a zsidó községekben, milyen különbségek voltak az egyes országok között. Összeszedjük mindazt, amit erről az időszakról tudunk; már említettem, hogy kevés a forrásanyag erről a korról.

Mely országokban éltek zsidók a középkorban? A mai térképet nézve, leginkább három ország területe jön számításba: Franciaország, Németország és Olaszország. Tehát földrajzilag az imént körülírt területek, időben pedig a kereszties háborúk jelzik számunkra a kereteket.

Mindjárt előljáróban magyaráznunk kell, hogy Kelet-Európában, tehát Ausztriától keletre miért nincs szinte semmi nyoma a zsidóknak jóformán egészen a kereszties háborúkig. Például, Magyarországon az első híradás a zsidókról a 10. század végéről származik – s nem egészen biztos, hogy ez a forrás megbízható. De Európa másik szélén: Angliában sem voltak zsidók hosszú időn át. A zsidók betelepülése Angliába 1066-ban kezdődik, Hódító Vilmosmal érkeznek meg.

Spanyolországgal már másképpen áll a helyzet. Spanyolországot a középkor első századaiban nem lehet Európához számítani, mert valójában muszlim ország. Bár földrajzilag, természetesen, Európához tartozik, 712 óta arab uralom alatt állt. Az ott élő zsidóság nem askenázi zsidóság volt. Tehát marad a fent említett három ország.

Dél-Itália

Itáliában – mint már említettem – aránylag egyszerű a helyzet. Dél-Itáliában vannak adatok arról, hogy itt a zsidóság a római császárkor óta kontinuus volt. Említettünk is egy helységet, Venosa, ahol a 7–9. századból sírkövek bizonyítják a zsidó lakosság folyamatosságát. A sírkövek feliratának szövege még a 7–8. században is latin volt. Csak ezután lesz majd héber, körülbelül a 9. századtól kezdve. Úgy látszik, addig a népesség erősebben római hatás alatt állt, s csak ebben az időben tértek vissza a héber íráshoz.

Dél-Itáliából származik a szinte egyetlen teljes szöveg is, amely egyáltalán történelmi forrásnak mondható. Ez a szöveg 1054-ben íródott, a címe: *Ahimaac-tekercs Megillat Ahimaac*. Ezt a művet – a szöveg szerint – maga Ahimaac írta, egy Oria nevű helységben,¹⁸ és elmeséli benne családjának történetét, csaknem kétszáz évre visszamenőleg. Leírja pontosan, hogy kik éltek azon a vidéken, Dél-Itáliában. Természetesen, a családtörténet vagy genealógia nem számít feltétlenül objektív forrásnak, de adatait össze tudjuk vetni más munkákkal, és az Ahimaac-tekercs

¹⁸ Oria: Brindisi és Taranto között.

mindenképpen használható kiindulópontot nyújt számunkra. Tehát Dél-Itáliáról van szó; de egyelőre még nem ez kerül sorra.

Német- és Franciaország

Előzőleg azokon a helyeken tekintsük át a dolgokat, ahol problémák merülnek fel.

Nem egyszerű képet adni, például, a Karoling birodalomról. Röviden megemlíteném: tudunk-e egyáltalán bármit is a Karolingok előtti korról?

Németországban, például, az utolsó adat Kölnből származik, a 4–5. századból. Azóta nincs adatunk a zsidóságról Németországból.

De Franciaországban van valami. Dél-Franciaországban találtak egy sírkövet, amelyen a dátum 650, tehát a 7. század közepéről való, és Perpignan környékéről származik. Ezenkívül vannak keresztény tudósítások is (Fredegar krónikája), mely megemlíti egy bizonyos Dagobert királyt,¹⁹ még a Karolingok előtt, aki – úgymond – kiűzte a zsidókat, illetve próbálta őket megtéríteni. Ennél részletesebb adatunk nincs.

Ehhez azonban még hozzá kell fűzni valamit.

A vizigót Hispania

Vannak arról adatok, hogy az Ibériai félszigeten, már 713 előtt is, a keresztény vizigót dinasztia (586–711) uralma alatt, néhány nagyobb városban nagy zsidó közösségek voltak. Feltesszük, hogy ezen a területen a zsidók még a római korból maradtak meg, ugyanúgy, mint Dél-Itáliában. Azért, mert a birodalom felbomlott és megszűnt, a lakosság még a helyén maradt. A zsidók is, akik ott éltek, még ha kisebb volt is a lélekszámuk. A Földközi-tenger medencéjében alighanem körös-körül mindenütt voltak zsidó közösségek. És ezek meg is maradtak: Afrikában, Hispaniában, Dél-Itáliában, kicsit északabbra Galliában, és ugyanígy a kelet-római birodalomban (Bizánc).

Visszatérve a vizigótokra: ezek felvették a kereszténységet, és nagyon keményen bántak az ott élő zsidókkal, de minden másvallásúakkal vagy «bálványimádók»-kal; kényszerítették őket, hogy áttérjenek a kereszténységre. Hispaniában a vizigótok körülbelül 150 éven keresztül maradtak meg, egészen az iszlám hódításig, és ez a kor az erőszakos térítés – a *gezérot smád* – időszaka volt a zsidók számára. És ez minden vizigót királyra vonatkozott, mert a trónra lépő új királynak meg kellett esküdnie, hogy csak keresztényeket tűr meg a birodalomban.

Persze, felvetődik a kérdés: ha minden király ennyire üldözte és térítette a zsidókat, akkor honnan volt – vagy maradt meg – mégis ennyi zsidó? Úgy látszik, maradt. De 150 éven át mégis az üldözés és térítés volt a gyakorlat.

¹⁹ I. Dagobert (623–639). – A hagyomány alapja az, hogy Dagobert a Saint Denis apátságnak adományozta egy bizonyos Salamon birtokát. Nem tudni azonban, hogy ez a Salamon zsidó volt-e.

Zsidók Bizáncban

Európa keleti felét a bizánci császárok birodalma foglalta el – itt is voltak zsidó községek, szerte az országban, és ezeknek hasonló volt a helyzete a vizigót Hispania zsidó népességéhez.

A bizánci császárok egymás után hozták a rendeleteket a zsidók ellen az erőszakos hittérítés érdekében. Bizáncban talán még rosszabbak voltak a körülmények, mint a vizigótok uralma alatt, mert Hispaniában a 8. század elején jöttek a muszlim hódítók, és azután sokkal jobb lett az ott élő zsidók helyzete. Igaz, ezek a zsidók nem tudták, hogy jönni fognak a muszlimok, és megszabadítják őket. Ezért Hispaniából állandó volt a beszivárgás Északra, Franciaországba: Gallia, Provence területére.

Tartott ez a lassú, állandó vándorlás egészen a muszlim hódításig. Nem beszélhetünk, persze, százezres zsidó tömegekről, csak annyit lehet mondani, hogy néhány ezer zsidó átköltözött Dél-Franciaországba. Ugyanígy Keletről is, a bizánci birodalomból is megindult egyfajta népmozgalom – vagy inkább átköltözés – Nyugat felé. Mentek a zsidók – ennél rosszabb már nem lehet alapon – Nyugat felé, jobb élet, jobb kilátások reményében.

Ismét hivatkozom R. Moshe Kalonymosra. Maga a név görög szó, s azt jelenti: 'szépnevű'. Jelzi, hogy az illető családja déli országból származott el, olyan helyről, ahol görögül beszéltek. Dél-Itália ebben az időben Bizánc fennhatósága alá tartozott, csak 950 körül vált önállóvá.

Tény, hogy volt zsidó vándorlás, amelynek az iránya részben Keletről Nyugatra, részben pedig Dél felől Észak felé mutatott. A keresztes háborúk után megváltozott a vándorlások iránya. (Lásd a lengyel zsidóságot.) De a mi időszakunkban, a keresztes háborúk előtt, a fent jelzett irányok jellemzik a zsidó elvándorlást.

A kazárok

Az elvándorlásokra példa a kazár zsidóság is. A kazárok felvették a zsidó hitet; de ki térítette meg őket?

Valószínű, hogy a bizánci birodalomból érkeztek zsidók a Kaukázustól északra fekvő térségbe, és nyilván ők terjesztették el a zsidó hitet is ezen a tájon. Ugyanígy, mint, például, Ukrajnában, Oroszországban, ahol a Bizánc felől érkező zsidók terjesztették a zsidó vallást.

Narbonne

Mint már többször említettük, az adatok – forrásaink – roppant bizonytalanok. Beszéltünk az Ahimaac-tekercsről, ez azonban csupán egy országra, egy meghatározott társadalmi csoportra nézve bír forrásértékkel; persze, még így is jó, hogy van.

Rendelkezésünkre áll egy zsidó történész, aki a 12. században élt, úgy hívják, hogy R. Ábrahám ben Dávid, rövidítve, nevének kezdőbetűivel: Rabad (**RABaD**).

De arabos nevén is szokták emlegetni: Ábrahám ibn Daud. Ez a történész írt egy könyvet, amelynek címe: *Széfer ha-kabbála*, „A hagyomány könyve”. Ebben a könyvben Ibn Daud – a 12. században – leír olyan eseteket, amelyek a 8. században történtek. Vigyázva kell olvasni, amit leír, hiszen 1150-ben jegyzi le azt, ami 800 körül történt.

Ibn Daud leír egy esetet, amely Narbonne-ban történt.²⁰ Elmondja, hogy abban az időben már volt itt egy zsidó község, már keresztény területen, szerinte már a frank Martell Károly (714–741) korában. Valamint megtudjuk azt is, hogy ezek a Narbonne-i zsidók segítették Martell Károlyt egy hadjáratban a muszlimok ellen. Mellesleg, a vizigótokkal szemben a zsidók valószínűleg a muszlimokat támogatták. A 12. században Rabad azt állítja, hogy Martell Károly idején a zsidók, éppen ellenkezőleg, a muszlimok ellen voltak. A muszlimok Martell Károly alatt benyomultak Dél-Franciaország területére, egészen Toulouse-ig. De visszaverték őket a Pireneusok mögé, és ezekben a harcokban a zsidók Martell Károly mellett álltak. Miért?

Megkapjuk a választ, ha megnézzük, mi volt a jogi alapja a zsidók megtelepedésének a keresztény országokban.

Zsidó-privilegium

Ez a jogi alap egyetlen szóban összefoglalható: privilegium. Kiváltság, közelebb-ről: levél, amelyet az uralkodó bocsát ki, aláírásával hitelesítve, s benne meghatározott személyek kiváltságait rögzíti. Akinek ilyen okmány van a birtokában, természetesen, előjogokat élvez azokkal szemben, akiknek nincs kiváltságlevele.

Honnan tudjuk ezt? Nagy Károly császár ideje óta vannak részletes jogi szövegek – ő ezen a téren is nagy reformátor volt. Főként jogi vonatkozásban komoly reformokat vezetett be Nyugat-Európában.

Nagy Károly törvénygyűjteménye már több helyen említést tesz a zsidókról is. Ezenkívül különféle egyházi tanácskozásokon (*consilium*) is megemlítik a zsidókat, törvénybe foglalva státusukat is. Jámbor Lajos császártól már teljes szövegében fennmaradt három vagy négy privilegium, amelyeket különböző zsidó személyeknek adott. És ezeken kívül is három-négy, amelyekből csak részleteket ismerünk. Tehát a 9. század elejéről rendelkezünk több olyan privilegiummal, amelyet Jámbor Lajos zsidóknak adott. Ennek alapján valószínűnek látszik, hogy már Lajos apja – ti. Nagy Károly – is adott ki hasonló okiratokat. De ami megmaradt, az Lajostól származik. Később egyre gyakoribbá vált az effajta kiváltságlevelek kiállítása.

Mi a fontos történeti adat ezekben a kiváltságlevelekben? Nem általános privilegiumokról van szó, a kiváltságok nem vonatkoznak az összes zsidóra, akik az adott területen élnek, hanem rendszerint egyéneknek szólnak. Például, az egyik így említi a kedvezményezetteket: „*istos Hebraeos Donatum et Samuelem.*” Te-

²⁰ Narbonne: A Pireneusoktól délre.

hát ennek a két zsidó családnak, Donatus és Sámuel családjának. Meg is jelölte őket: *Hebraeos*, tehát biztosak lehetünk abban, hogy zsidókról van szó. A szöveg maga eléggé hosszú, nyomtatásban majdnem két oldal, és különböző rendelkezéseket tartalmaz, ezek számunkra útmutatást jelentenek több dologban. Először is, gazdaságilag; másodsor, a zsidóknak az országon belüli helyzetével, státusával kapcsolatban, de – harmadszor – vallási téren is.

Mindezt külön kell majd részletesen tárgyalni, de egy dolgot már most megemlíthetünk. Mi tette lehetővé, hogy a zsidók Európában mint vallásilag autonóm testület éljenek? Nagy Károly rendelkezései pontosan meghatározzák, hogy mi történjék a törvény megszegése esetén. Kinek hány tanút kell állítania. Részletesen le van írva, hogy mi történik, ha keresztény vádol meg egy zsidót, illetve fordítva, ha zsidó vádol meg egy keresztényt; hogyan folyik le az eljárás, hogyan lehet a bírósághoz fordulni, etc.

Nagy Károly – mintegy mellékesen – megjegyzi, hogy mi történjék, ha két zsidó között támad peres ügy. Erre azt mondja: ez engem nem érdekel, intézzék el egymás között, „saját törvényeik szerint”. Tehát Nagy Károly idejétől fogva a zsidók saját törvényeik szerint élhettek, intézhették ügyeiket egymás között. Ez a három szó, hogy „saját törvényeik szerint”, határozta meg a zsidók életét egészen a francia forradalom koráig. Európában egyfajta zsidó önkormányzat jött létre törvényileg szavatolt formában.

Most térjünk vissza Jámbor Lajos privilegiumaira. Mi lehetett az eljárás, amelyben a király kiváltságlevelet állított ki az illető zsidóknak? Az imént említett privilegium esetében valószínű, hogy Donatus és Sámuel tekintélyes, gazdag kereskedők voltak, és valószínű – ezt egyébként a szöveg említi is –, hogy nem konkrét ellenszolgáltatás nélkül kapták meg a kiváltságlevelet. Jámbor Lajos ezen privilegiuma röviden megjegyzi azt is, hogy a kiváltság addig marad érvényben, ameddig az érintett zsidók hűségesek lesznek – nyilván a királyhoz. Mit ért ezen? Valószínű, hogy az illető személyek minden évben adót fizettek, a király pedig megújította a privilegiumot. Ha ez meg van újítva, azaz fenn van tartva, minden rendben van.

Valószínű, hogy az uralkodóknak már az adón kívül is elég jelentős haszna volt a zsidókból. Hiszen a zsidók voltak azok, akik megindították a nemzetközi kereskedelmet a keleti országokkal. A szóban forgó privilegium esetében nem biztos, hogy éppen erről van szó, ez nem szerepel a szövegben, de az mindenképpen valószínű, hogy a király érdekelve volt a zsidók ügyleteiben, a zsidók pedig abban, hogy ilyesfajta privilegiumot kapjanak. Tehát a privilegium, amit a kezünkben tartunk, már bizonyos tárgyalásoknak az eredménye lehetett.

Jámbor Lajos szóban forgó privilegiuma – a keresztes háborúk előtt 300 évvel – a zsidók biztonságára vonatkozó garanciákkal kezd. Megparancsolja minden alattvalójának: „Ne bántsátok a zsidókat, semmiben, sem tettben, sem szóban, semmifajta kárt ne okozzatok nekik.” Már említettem, egyéni privilegiumokról

van szó. Akinek nem volt ilyen kiváltságlevél a kezében, azt – nem mondom, hogy ütni-verní lehetett, de talán még ezt is; akinek nem volt privilegium a kezében, annak nem volt semmifajta jogi védelme, biztonsága.

Az a kor, amelyet most vizsgálunk, a feudalizmus kezdete. És a feudalizmus társadalmának szerkezetét az ismert piramis hasonlat szemlélteti. A csúcson az uralkodó, alatta pedig a hierarchiának megfelelően a társadalom egyéb – egyre szélesebb – rétegei. És a társadalom minden tagja kapcsolatban volt az uralkodóval. Mi volt ez a kapcsolat? Nem más, mint hogy mindenki hűbéresküt tett a királynak. Nagy Károly, aki tulajdonképpen egész Nyugat-Európa fölött uralkodott – őelőtte 30 millió embernek kellett hűbéresküt tennie. Ez nem volt olyan egyszerű, mert mindenki a királynak tartozott az esküvel. Ez külön-külön eljárásokat kívánt. Le van írva a forrásokban, hogy a király küldöncei végigjárták az egész országot, minden faluban sorba állították az egész népességet, a 12 éves fiúktól kezdve egészen az öregekig, és mindenki esküt tett a császárra, így vált mindenki a császár alattvalójává.

De voltak az országban zsidók is; láttuk, nem sokan, talán néhány ezren. S mi volt az ő jogi helyzetük? Semmi. Hiszen ezt az esküt a zsidók nem tudták letenni. Ez az eskü keresztény eskü volt, és arra, hogy a zsidók számára elfogadható külön esküt – szöveget és eljárást – alakítsanak ki, még ezer évet kellett várni. Angliában az első zsidó képviselő csak a 19. században került be a parlamentbe, s akkor megváltoztatták az eskü szövegét is. De a 9. században nem!

Egy dolgot pontosan kell látnunk. Azok a privilegiumok, amelyeket most tárgyalunk, megismétlem, mind egyéni privilegiumok. Tehát név szerint adták ennek és ennek az illetőnek. Némely esetben azonban már a kereszties háborúk előtt is adtak privilegiumot egy-egy zsidó községnek, egy-egy város zsidó lakóinak. Később, főként a kereszties háborúk után, a királyi privilegiumok esetenként már egyes községekre, illetve az egész ország zsidó lakosságára is kiterjedtek.

A privilegiumokból láthatjuk, hogy milyen volt a zsidók helyzete a Karoling birodalomban, megtudjuk, hogy a gazdaságnak szüksége volt a zsidókra. Az okmányok szövegezéséből úgy látszik, mintha a király merő jóindulatból adományozná a kiváltságokat, s venné a zsidókat védelme alá. De valószínű, hogy maguk a zsidók is előterjesztették, milyen feltételeket szeretnének kapni az okmányok révén tevékenységükhöz. A szövegeket a kancelláriákban valószínűleg zsidó közvetítők segítségével fogalmazták meg, ezek a közvetítők elmentek az uralkodóhoz, és megmutatták, hogy milyen kiváltságlevelek vannak a kezükben már korábbról. És így, ezek alapján alakították ki az újabb privilegiumot. Ezért sok hasonlóságot, ismétlődő szakaszokat találunk a szövegekben.

Kronológia tekintetében a privilegiumokat a következőképpen írhatjuk le. Az első ilyen okiratokat a 9–10. században adták ki, Nagy Károly utódai idején. Az itt részletiben tárgyalt kiváltságlevelet Jámbor Lajos adta ki 825-ben.

A feudális rendszerből a zsidók kimaradtak, nem volt helyük benne. Viszont akinek privilegium volt a kezében, annak megvolt a helye a társadalomban.

A királyi kamara szolgálói

Közvetlenül a keresztes háborúk kora után a helyzet egy kissé megváltozott. Akkor kezdtek a keresztény királyok, főként a német császár, belátni, hogy a zsidók helyzete szabályozást kíván – s akkor jött létre a *servus (servi) camerae nostrae / regis* intézménye. Tehát a zsidók a király szolgálóivá váltak. A királyi kamara szolgálóivá.

Ez a kifejezés csak 1130-ban szerepel először a forrásokban. Legfeljebb az előzményeit lehet látni egy-egy privilegiumban. Például, szerepel az egyikben, hogy aki egy zsidót megöl, annak büntetést kell fizetnie a császár pénztárába. Ez az előírás lehet esetleg a *servi camerae* jogviszony élőképe; de lehet más is. Mivel a privilegizált zsidók adót fizettek: ha az illető meghalt, ez a jövedelem elesett, tehát helyette más forrás után kellett nézni. Aki megölte a zsidót, fizessen büntetést, hogy a kamara kára megtérüljön.

Még egy dolgot kell megemlítenünk. A nép zöme, a jobbágyság nem volt ugyan rabszolga, de földhözköttött volt, s kötve volt urához is.

Szabadok vagyunk

Most nézzük meg, hogy egy későbbi forrás szerint hogyan látták maguk a zsidók a helyzetüket. Rothenburgi Méir mondja: Hol a mi helyünk a társadalomban? S figyelemre méltó módon válaszol; amit mond, visszamenőleg is érvényes, az általunk tárgyalt korszakra: „Mi, zsidók, szabadok vagyunk.” Ez azt jelenti, hogy szabadon költözhetünk. S ez már áll a mi korszakunkra is.

A zsidók a birodalom határain belül szabadon költözhetek, s így ebben a tekintetben mindenképpen az előkelők közé számíthatták magukat – ingatlan tulajdon nélkül is. És ez már Jámbor Lajos korában így volt. A szóban forgó privilegiumban a második szakasz ki is mondja ezt. Minthogy a kiváltságot kereskedők kapták, azért, hogy hasznot hajtsanak az országnak, garantálni kellett számukra a szabad költözést. Jámbor Lajos rendelkezése még azt is kiköti, hogy „ne merjenek tőlük adót, vámot szedni” – mint ahogyan másoktól szedtek.

„Ne próbáljátok megrövidíteni őket semmilyen birtokukban.” Latinul is ez a szó áll a szövegben: *proprium*, azaz ‘tulajdon’. Ebből néhány történész azt a következtetést vonja le, hogy némely zsidóknak lehetett ingatlan tulajdona; nemcsak ház-, de földtulajdon is.

De van más is, ami meglephet minket. Bár a királyt «jámbor»-nak nevezték, mégis szemrebbenés nélkül szegte meg a keresztény törvényeket. Például, megengedte, hogy a zsidók bérért keresztény szolgálókat alkalmazzanak. Ezt a legtöbb keresztény törvény egyenesen tiltja. Jámbor Lajos privilegiumában is találunk azért egy megszorítást: „kivéve vasárnap és ünnepnapokon” – különben azonban szabad.

És most lássuk, hogy kik voltak ez a Donatus és Sámuel, akik a privilegiumot kapták. Kereskedők voltak, és – rabszolgákkal kereskedtek. És a király megenged-

te nekik a rabszolgákkal való kereskedést – még keresztény rabszolgával is, sőt, megengedi a rabszolgák exportját, ti. Spanyolországba.

Rabszolga-kereskedelem

Itt tegyünk egy kis kitérőt: a rabszolgaságról. Pirenne is azt mondja már említett könyvében, hogy ebben a korban a gazdasági életben nem lehetett nélkülözni a rabszolgát. Tehát a rabszolga tartása teljesen legitim dolog volt – ugyanígy a rabszolga-kereskedelem is.

Agobard lyoni érsek a 9. század huszas éveiben a rabszolga-kereskedelem miatt felázadt a király ellen, olyannyira, hogy végül még Lyonból is távoznia kellett. Összesen nyolc levelet – vagy inkább értekezést – írt Jámbor Lajosnak, a császári székhelyre, Aachenbe címezve őket, s mind a nyolc levél a zsidókkal foglalkozik. Ilyeneket ír: „(...) égnék meredt a hajam, hogy a nagy császár ilyesmit tett...” De Agobardnak sem a rabszolgaság vagy rabszolgák árusítása ellen volt kifogása, hanem az ellen, hogy ezt az üzletet zsidók tartják a kezükben, s esetleg keresztényeket is kivisznek Spanyolországba.

A másik dolog, hogy honnan származnak ezek a rabszolgák. Tudjuk, Európa keleti részéből, a szláv országokból.²¹ Tehát a rabszolgákat a szláv országok adták. A hódítások nyomán rabszolgákból mindig újabb és újabb mennyiséget lehetett piacra dobni. A fő rabszolgapiac Prága volt. Onnan vitték őket tovább, Nyugatra.

A középkori héber irodalomban ezeket az országokat *erec Kanaan*-nak nevezik. Már tudelai Benjámín is így említi őket. Honnan ez a név? Mert hogy Kanaán országa Palesztina. A magyarázat azonban roppant egyszerű. A Genesisben Noah megátkozza harmadik fiát. „*Arur Kanaan, eved avádím jihje le-eháv.*”²² „Átkozott Kanaán! Szolgák szolgája értsd: a legutolsó szolga lesz testvérei közt vagy: testvérei számára.” A héber irodalomban elfogadottá vált, hogy Kanaán neve a rabszolga szinonimája. Azaz: *erec Kanaan*: «rabszolgák országa».

Agobard tehát a rabszolga-kereskedelemtől beszélt. De a püspök nem volt egy nagy *cadik*. Egy józan ember könnyedén elháríthatta volna ezt az egész ügyet. Megvette volna a rabszolgákat, és szabadon engedte volna őket. Egy cseh királynénak, (Szent) Ágnesnek sikerült egy keresztényt kiváltania a zsidóktól, és ezért a tettéért szentté avatták.

Mindenesetre, tudjuk, hogy Jámbor Lajos törvényben tiltotta meg, hogy a papok rabszolgáknak prédikáljanak, nehogy azok keresztényekké legyenek, mert akkor az Egyháznak hivatalosan is fel kell lépnie a keresztény rabszolgák érdekében. Legitim alapja lett volna a tiltakozásnak az ellen, hogy a zsidók keresztény rabszolgákat adjanak el az iszlám országokba.

Agobard egyik levele valószínűleg egyenesen a szóban forgó privilegiumra reagált. Ezt írja: „(...) Nem hiszem, hogy a király ilyen írást adjon ki a kezéből.” Hogy

²¹ Az angol *slave* szó, eredeti jelentése szerint, ‘szláv’, de a köznyelvben: ‘rabszolga’.

²² Gen. 9,25.

a király még azt is megengedi, hogy idegen, iszlám országokba kerüljenek a zsidók által szállított rabszolgák. A keresztes háborúkat követő időkben azonban megszűnt a szláv rabszolgákkal való kereskedelem. Maga a felfogás körülbelül addig élt, amíg nem kezdődött meg a fekete rabszolgák szállítása Afrikából.

Ibn Khordadbe a radhanitákról

Ezek után említsünk meg egy további történeti forrás-szöveget; ezt a 19. század végén találták meg. Ebben találunk adatokat a rabszolga-kereskedelemről, és még más egyébről is. Ez az irat egy perzsa földrajzi írótól származik, aki tulajdonképpen vám-felügyelő volt Kelet-Perzsiában. A neve Ibn Khordadbe (*Khorradádhbe*). A 9. század második felében élt. Egy könyvet is írt, a címe: *Kitáb al-maszalik val-mamálik*, „A királyságok és birodalmak könyve”. Pontos adatokkal szolgál benne az utasokról, kereskedelmi társaságokról, mindazokról, akik ott, Kelet-Perzsiában, áthaladtak.

Ibn Khordadbe egy hosszú fejezetet szentelt a radhanitáknak (*rádhánijja*).²³ Kik ezek? Megírja, hogy zsidók voltak és Dél-Franciaországból jöttek. Némelyek szerint a nevük a Rhône folyó latin nevéből – Rhodanus –, származik. A tudósítás lényege az, hogy pontosan megtaláljuk nála az útirányokat, azt, hogy ezek a radhaniták honnan jöttek, milyen útvonalon közlekedtek, milyen úticél felé haladtak. Pontosán megtudjuk, honnan indultak, mit vittek, milyen nyelven beszéltek. Van egy jegyzék is Ibn Khordadbe szövegében, hogy mit szállítottak Nyugatról Keletre, és aztán mit vittek innen visszafelé, Nyugatra.

Ibn Khordadbe megemlíti, hogy a zsidók sok fegyvert is szállítottak. Kardokat vittek Európából a keleti országokba. Tehát ezek a kereskedők még fegyverszállítók is voltak.

A keleti kapcsolatok újra-felvételében nagy szerep jutott a zsidóknak. Ők újították meg és tartották fenn a kapcsolatot Kelet és Nyugat között. Ez tartott körülbelül száz-százötven évig. Utána már a keresztények is megtalálták a saját útjaikat, és a zsidó nemzetközi kereskedelem elvesztette korábbi jelentőségét. Most látjuk csak világosan, hogy mi volt a hátere Jámbor Lajos korában a zsidó-privilegiumoknak.

Persze, nem minden zsidó volt radhanita, s nem mindenki kapott privilegiumot, hiszen – mint említettük – a zsidók nagy részének nem volt semmifajta jogi védelme. Némely zsidók jobb helyzetben voltak, másoknak rosszabb sora volt.

Nagyon tanulságos megnézni a helyeket, amelyeket Ibn Khordadbe megnevez. Mindazokon a helyeken, amelyeket ő említ, voltak zsidó községek. A zsidó nem volt idegen sehol; ha egy francia zsidó elment Alexandriába, otthon érezhette magát az ottani zsidók társaságában. De legalábbis tudott hol imádkozni, és kapott kóser ebédet. Egy francia vagy német zsidó közelebb állt bármelyik keleti zsi-

²³ Eredete valószínűleg a perzsa *rahdan*, ‘az utat ismerő’.

dóhoz, mint odahaza a keresztény szomszédjához. Magában a zsidó társadalomban ez volt a szolid alapja a zsidók szerepének a szerteágazó nemzetközi kereskedelemben.

Zsidó utak Keletre

Ibn Khordadbe a radhaniták négy útvonalát írja le közelebbről.

Az *első* útvonal, amelyet valószínűleg a legtöbben jártak, főként a tengeren át vezetett. Frank földön szálltak hajóra, a Földközi-tengeren eljutottak Alexandriába, pontosabban Kulzumba (a mai Szuezi környeke), itt a rakományt szárazföldön szállították tovább, majd a Vörös-tengeren ismét hajóra szálltak. Következett a tengeri út az Arab-félsziget körül, majd a partok mentén egészen az indiai szubkontinensig, a Szind (Indus) folyó torkolatvidékéig. Ott léptek újra szárazföldre, és innen mentek tovább Indián keresztül Kína felé. Ezen az útvonalon tehát Kína volt az utolsó állomás. Ily módon zsidó kereskedők a 8–9. században már megtették a Kínába vezető utat, s nem is egyszer – Marco Polo előtt jó pár száz évvel.

A *második* útvonal főként a szárazföldön haladt. Spanyolországon keresztül Tanger, majd Észak-Afrikában végimentek az Atlasz-hegység mentén, Tripoli, Libya, Egyiptom, azután a Szentföld, Szíria, Mezopotámia, ahol kisebb szakaszon esetleg a folyókat is igénybe vették, egészen a Perzsa-öbölig.

A *harmadik* útvonal a szárazföldi és tengeri útvonalakat kapcsolta össze. A Földközi-tengeren jutottak el Észak-Szíriába, Antiochiában partra szálltak, s utána a szárazföldön mentek tovább.

A *negyedik* útvonal lehet, hogy érintette Magyarországot is, mivel Európán át vezetett. A Kaukázus térségében az Örmény-hegyektől északra haladtak tovább a kereskedők, majd a Káspi-tengert érintve, Kurdisztánon, Perzsián át. Ez az út elég fáradságosnak és bizonytalannak számított, Ibn Khordadbe nem is nagyon részletezi, valószínűleg nem lehetett túlságosan kedvelt.

Más források is vannak a zsidó nemzetközi kereskedelemről, de ezek közel sem olyan részletesek, mint Ibn Khordadbe tudósítása.

Hangsúlyozni kell, hogy ezek az útvonalak – főként az első kettő, de részben a harmadik is – olyan térségeken át vezettek, amelyekben mindenütt voltak zsidó községek, ellentétben a negyedik útvonallal, amely mentén nemigen éltek zsidók. De Észak-Afrikában, a Közel-Keleten, Perzsiában léteztek zsidó községek. Sőt, a 12. században már Kínában is éltek zsidók. Kérdés, hogy a 9–10. században is ott voltak-e már? Ezt nem tudjuk.

A mi privilegiumunk szövege azt a benyomást kelti, mintha ez a Donatus és Sámuel rabszolga-kereskedelemmel foglalkozott volna. Ibn Khordadbe is hangoztatja, hogy a kereskedők árucikkei között szerepeltek a rabszolgák is.

A tudósítás az egyszerű rabszolgák mellett beszél herélt rabszolgákról is (*szariszim*, 'heréltek'). Ezek a rabszolgák valószínűleg Európa keleti feléből kerültek ki, s nyilván jól megfizették őket.

A keresztény Egyház, persze, támadta a zsidókat: Nem elég, hogy rabszolgával kereskedtek, még ki is herélték őket! Ez mindenesetre ellentétben áll a Tóra parancsával. A Biblia szerint nemhogy embert, de még állatot sem szabad kasztrálni. Hogy valóban a zsidók csinálták-e, vagy mások, nem tudjuk, nem voltunk ott. A keleti társadalmakban, már az iszlám országaiban is, az eunuchoknak szerepe volt a társadalmi hierarchiában. Mindenesetre, a heréltek nyilván keresett és kélendő áru voltak Európában is. Különben a zsidók nem foglalkoztak volna velük. Még a keresztény egyházi szertartásokban is jutott nekik bizonyos szerep, például, énekeltek a templomi kórusokban.

Már említettük, hogy a zsidó kereskedők fegyvert is szállítottak, visszafelé pedig illatszert és egyéb egzotikus árucikkeket hoztak magukkal.

A kairói genizában a zsidók által folytatott nemzetközi kereskedelemre vonatkozóan is fennmaradt számos értékes okmány. Shlomo D. Goitein professzor az *A Mediterranean Society* c. monumentális könyvében²⁴ megtárgyal több ilyen dokumentumot; például, egy üzleti pererről, amely két zsidó kereskedő között folyt le. Három oldalon keresztül pontosan, részletesen le van írva minden, ami a perrel kapcsolatos, mindez 1020-ban. Bár sajnos éppen ennek az ügynek nincs askenázi zsidó vonatkozása; igaz, a geniza sok egyéb dokumentumának van.

Voltak zsidók, akik a nemzetközi kereskedelmi útvonalakon állomáshelyeket, fiókokat létesítettek maguknak. Volt a cégnek, mondjuk, egy megbízottja Marseille-ben, aztán Észak-Afrikában, esetleg Alexandriában. Számíthattak egymásra, hiszen az üzleti ügyek egyszersmind bizalmi dolgok is.

Például, a legnagyobb zsidó vallásbölcslőről, Rambamról (**RaMBaM**, R. Móse ben Maimon, Maimonides) (1138–1204) tudjuk, hogy a szultán magánorvosa volt Egyiptomban. Volt neki egy öccse, Dávid ben Maimon, aki nemzetközi kereskedő volt. Ez a Dávid eltűnt az Indiai-óceánon, és ezután Rambamnak már nemcsak a saját családjáról kellett gondoskodnia, hanem öccsének családjáról is.

A most előadottak alapján azt lehetne gondolni, hogy az összes zsidó nemzetközi kereskedő volt. Természetesen, ez nem így van. A radhaniták csak egy meghatározott réteg vagy csoport volt. Egyébként mindenki ott kereste meg a kenyerét, ahol éppen tudta.

²⁴ S. D. Goitein, *A Mediterranean Society. The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I–V (Berkeley, etc.: University of California Press, 1967–1988).

A zsidók fontosabb foglalatosságai közé tartozott a helyi kereskedelem is. Nem mindenki vállalta a hosszú, veszélyes utazásokat. Emellett már a 13. századból ismeretes az a rabbinikus rendelkezés, hogy a zsidó férfi nem távozhat el a családjától, csak ha a feleségétől megkapta a beleegyezést, ennyi és ennyi időre, rendszerint legfeljebb egy évre. Érthető, hogy sok zsidó a helyi kereskedelemről akart megélni.

Azok között, akik egy adott országban a helyi kereskedelmet űzték, több réteget is megkülönböztethetünk.

A Karoling birodalom állandóan tágítani próbálta a határait, s ezek újra és újra kijebb tolódtak, vagy legalábbis szüntelenül változott a birodalom befolyási öveze- te. A zsidó kereskedők is igyekeztek eljutni mindenhová, és úttörő szerepet töltö- tek be a kapcsolatok kiépítésében a birodalom határain belül is. Egy német gazda- ságtörténész kimutatta, okmányok alapján, hogy a zsidók északra is eljutottak eb- ben a korszakban: a Hansa-városok felé. Van, például, egy forrás, egy responsum Rabbénu²⁵ Gérsontól, aki akkor, a 10/11. század fordulóján a legtekintélyesebb rabbi volt. Elmond egy esetet, Mainz (héberül: Magenza) környékéről. Volt egy zsi- dó, aki el szokott járni a közeli városokba, egy-két napi távolságban, 50-100 kilomé- ter járőföldre, árut vitt, eladott, kapcsolatban állt a városok, erődítmények vezetői- vel, kölcsönt adott nekik és zálogot vett tőlük (aranyat, ezüstöt), néha árucikket cse- rélt velük, például, állatokat, amit azok háborúskodás során zsákmányoltak, s aztán a zsidónak olcsó áron eladták, ő pedig valamivel drágábban továbbadta. Így élt ez a zsidó hat-hét éven át – és persze, a nép nem nagyon kedvelte, mert hiszen mind azt látták, hogy a zsidó hasznot húz az ő bajukból. Végül egy háború idején a zsidó el- tűnt. És most itt a kérdés: mi legyen a feleségével? Bizonytalan státusú asszony (*agu- na*) lett. Ha ez a zsidó nem tűnik el, lehet, hogy nem is tudnánk róla. A lényeg szá- munkra, hogy rendelkezésünkre áll több olyan forrás is, amelyből kitetszik, hogy egy-egy országban a zsidók a nép minden rétegével üzleti kapcsolatban álltak. Ne- mesekkel és szegényekkel egyaránt; de nem voltak mindig a legnépszerűbbek.

Itt felmerül egy másik kérdés is, hogy mi volt általában a zsidók helyzete a Ka- roling birodalom országaiban. A 11. században már halljuk a zsidó tudósoktól, akik akkor éltek, hogy egyfajta állandó nyomás észlelhető a keresztények részéről a zsidókra. A zsidók próbáltak legalább szellemi ellenállást kifejteni ezzel a nyomással szemben. A zsidó tudósok megéreztek a keresztényeknél a vallási fanatiz- must, vak odaadásukat hitük, az Egyház iránt, ami a csúcspontját a keresztes há- borúkban érte el. Ezek a fejlemények, amelyek már régóta készülődtek, nem vál- tottak ki semmifajta újabb törvényi szabályozást a zsidók helyzetére nézve.

A Rajna-vidékéről fennmaradt három zsidó-privilegium, közvetlenül a keresz- tes háborúkat megelőző időből. Ha ezeket a privilegiumokat olvassuk, azt hihet- nénk, hogy a zsidóknak roppant kedvező helyzete volt.

²⁵ *Rabbénu*: Mesterünk.

Az egyik említett privilegiumot Speyer püspöke adta ki 1084-ben.²⁶ A püspök neve latinul: Rudegorus, németül Rüdiger vagy Hausmann (*Huozmann*). Rudegorus ezt a kiváltságlevelet nem mint egyházi személyiség adta a zsidóknak – jóllehet püspök volt –, hanem mint a város ura. Ő maga mondja, hogy gyarapítani akarta a város gazdagságát, kereskedelmét, és ennek érdekében adta ki a privilegiumot. Azért, hogy Speyert faluból várossá tegye. Azt gondolta, hogy ha a zsidók a városba jönnek, jól járnak ők is, és a városnak is haszna lesz belőle.

Álljunk meg itt egy kicsit. Már korábban említettük, hogy van egy kéziratunk egy Selómo bar Simson nevű zsidótól, Mainzban (Magenza). Speyer, Worms és Mainz, ez a három város (SUM) – ti. a városok zsidó községe – a keresztes háborúk után újra felépült, és sokáig igen jelentős zsidó községek maradtak. Selómo bar Simson az első keresztes hadjárat történetét írta meg; ezzel most nem foglalkozunk. Mielőtt a Speyerben történtek leírásába fogna, rövid bevezetést ad.

Hogyan kerültünk mi Speyerbe? Selómo elmondja, hogy Mainzban tűzvész ütött ki, és majdnem az egész zsidónegyed leégett. Ezenkívül nagy félelemben voltunk a város lakosaitól.

Itt közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy a középkori tűzvészekért szívesen okolták a zsidókat, bár nem egyszer a keresztények gyújtogattak. Miért? A zsidók kölcsönt adtak a keresztényeknek, zálog ellenében; a zálog, melleleg, rendszerint nagyobb értékű volt, mint a kölcsön összege. Mindenesetre, a keresztényeknek érdeke fűződött ahhoz, hogy az adósságot ne kelljen visszafizetniük.

Tehát Mainzban leégett a zsidó városrész. Ekkor Speyer püspöke hozzánk fordult, s azt mondta: Gyertek hozzám, építetek nektek egy negyedet, elválasztalak titeket a többi lakostól, és védelmet kaptok.

Ez volt a külső oka annak, hogy miért jött létre 1084-ben az előbb említett privilegium. Nem 1084 a legelső időpont, amelyben zsidókról tudunk a városban. Már száz évvel előbb is éltek itt zsidók, s a zsidó források pedig még korábbi időpontról is beszélnek.

Ebben az okmányban a rabszolga-kereskedelem már nem szerepel, pontosabban, a szöveg csak egy megjegyzés erejéig érinti. Úgy látszik, hogy a 11. században ennek már nem volt valóságos tartalma.

Zsidó földbirtoklás

Vannak privilegiumok, amelyek főként a földművelés dolgaival foglalkoznak, s ezek szerint voltak a földművelésből élő zsidók is. Erre nézve is vannak mind latin nyelvű (keresztény), mind pedig zsidó forrásaink. Dél-Európában a zsidókat rendszerint *civis*-nek tekintették, egyenjogú polgárnak, mert ezekben az országokban tovább élt a római tradíció. Birtokuk is lehetett. De északabbra is előfor-

²⁶ Az alább ismertetett két forrás-szöveghez lásd Robert Chazan, *Church, State and Jew in the Middle Ages* (New York: Behrman House, Inc., 1980), pp. 57–59.

dult, bár inkább kivételesen, hogy nemcsak helybelieknek volt földbirtoka, hanem betelepülőknek is, köztük olykor zsidóknak.

Említettem már, hogy vannak különböző egyházi rendelkezések a zsidók ellen. Az egyik egyházi összejövetel (*synodus*), amely Észak-Spanyolországban, Geronában ült össze 1068-ban, kiadott egy határozatot. A határozat kimondja, hogy: „(...) minden olyan földbirtok után, amelyet zsidók keresztény földművelőktől vettek meg vagy fognak megvenni, nekünk fizessék meg a tizedet...”. Tehát az Egyház nem tudta megakadályozni, hogy a zsidók földet vásároljanak és mezőgazdasági termelést folytassanak, de legalább hasznot akart húzni belőle, s az adókat továbbra is magának követelte. Én magam is találtam Ausztriában több kolostori iratot a 13–14. századból, amelyekben hónapra-napra pontosan fel van jegyezve minden bevétel a zsidóktól.

A zsidók földművelése nem tartott sokáig. Nemcsak a keresztények nyomása miatt, hanem azért is, mert egyre kevésbé engedték meg nekik, hogy más néphez tartozó szolgát – akár «bálványimádó»-t, akár pedig, és főként, keresztényt – tartssanak házukban.

Akkoriban a mezőgazdaság minden műveletét emberi erővel kellett végezni, így szolgák nélkül senki sem művelhetett meg nagyobb földterületet, illetve legfeljebb bérbe adhatta másoknak. A zsidók a mezei gazdaságnak csak némely ágazataiban maradhattak meg, azokban, amelyekben a munkát maga a család is el tudta látni, ilyen volt, például, a szőlő vagy gyümölcsös. Nagyobb birtokot már nem tudtak tartani. Ez is megjelenik a speyeri privilegiumban.

A zsidó szó helynevekben

Sokaknak feltűnt az a jelenség, hogy Európában szinte mindenütt vannak a *zsidó* szót összetételben tartalmazó helynevek. Régi térképeken még szerepelnek ezek a *zsidó* helynevek. Rabbiniikus responsumokban is megtalálható a nyomuk. Én magam történeti szövegekben mintegy 70 ilyen helynevet találtam, de közülük ma már csak 20 él. Mit jelent ez?

A tárggyal foglalkozó történészek nem köthetnek ki más magyarázat mellett, mint hogy ezeket a helységeket zsidók alapították. Maguk a helységek többnyire agrár művelésre alkalmas területen fekszenek, s nyilván valamikor – legalább egy ideig – zsidó birtokok voltak rajtuk, és a név évszázadokon át fennmaradt. A zsidók esetleg már rég nem voltak ott: eladták a földet, vagy elvették tőlük, vagy esetleg elűzték őket – de a név megmaradt.

Vannak az Alpok környékén is ilyen helynevek, bár a zsidók itt talán nem földműveléssel foglalkoztak. Ezek a helységek esetleg őrhelyek, vámhelyek lehettek.

Pénzügyletek

Említve van az is, hogy mit szabad tenniük a zsidóknak. Szabad mindenfajta pénzváltással foglalkozniuk.

Speyer – hasonlóan a többi Rajna-menti városhoz –, kereskedőváros volt. Itt jöttek össze a kereskedők a nemzetközi piacokra, így a pénzváltás annak idején nagyon fontos üzletág volt. Megjegyzi az okmány: „Szabad nektek (...) aranyat és ezüstöt venni és eladni egészen a kikötőig.”

Egyéb engedmény még, hogy a privilegium a letelepedni kívánó zsidóknak egy éven át adómentességet ad. Természetesen, itt is megadják az autonómiához tartozó jogokat: a saját törvényeik szerinti bíráskodás jogát.

Egy másik paragrafus kimondja, hogy a zsidók előljárója az *archisynagogus* legyen. Törvényeiket az *archisynagogus* felügyelje, úgy, mint a keresztényeknél a városi előljáró. Ha mégis van valami, amiben nem tudnak megegyezni, akkor forduljanak magához a püspökhöz.

Polgárjogok és kötelességek

A speyeri privilegium 6. szakasza kimondja: a város falainak éjjeli őrzésében részt vesznek a zsidók is. Joguk és kötelességük őrizni a várofsfal rájuk eső részét. Figyelemre méltó, hogy ezek szerint a zsidóknak is megengedett volt a fegyverviselés.

A következő szakaszokban a püspök némely egyházi rendelkezést tesz semmissé. A befejezés megint nagyon különös. Többben megfigyelték, hogy néhány szakasz túlságosan is engedékenynek hat, talán még a mi szemünkben is. Ezért a püspök maga is megjegyzi: „(...) nehogy bántódásuk essék (ti. a zsidóknak) a kiváltságlevelél engedékenysége miatt, nehogy azt mondják rájuk, hogy pecsétet hamisítottak, ezért aláírással hitelesítem.” Tehát a püspök maga észrevette, hogy a privilegium szabadabb elveket érvényesít, mint az előtte valók, és gondolt a zsidók védelmére. Történt mindez 1084. szeptember 13-án. Hat évre rá a zsidók újra egy ilyen engedékeny privilegiumot kaptak; ha a zsidók Speyerben kaphattak, miért ne kapnának másutt is.

Valóban, IV. Henrik császár (1056–1106) 1090-ben ugyancsak engedékeny privilegiumot adott ki. Nagyon fontos dolog: ezek a privilegiumok már nem egyéneknek szólnak, hanem zsidó községeknek.

Az 1090. évi privilegium esetében az esetben a zsidók vezetői fordultak a császárhoz, hogy vegye őket védelmébe, adjon számukra kiváltságlevelet. Itt két mozzanat van, amelyeket ki kell emelni.

Már említettem, hogy a zsidók általános helyzete a 11. század végén – az első kereszties hadjárat korában vagyunk – romlott. Ez látható ebben a privilegiumban is. Ezt olvassuk: Mi legyen, ha valaki megsebez, vagy megöl, vagy megrágalmaz egy zsidót? S ami még jellemzőbb, példákat is hoz ezekre a lehetőségekre. Például, egy esetet III. Henrik (1039–1056) korából, akkor halt meg egy Vivius nevű zsidó (valószínűleg Hajjim volt a neve), megölték, s utána kiszúrták a szemét és levágták a kezét. Ez már arra mutat, hogy a közhangulat erősen zsidóellenes volt.

A másik dolog, amit ki akarok emelni ebből az okmányból, hogy a zsidók egy szokatlan kereskedelmi kiváltságot kapnak benne. Ez áll a szövegben: Ha egy zsi-

dó valamit megvásárol valakitől, s aztán jön egy harmadik személy, aki azt állítja, hogy az áru tőle van ellopva, mi történjen ebben az esetben? A zsidó tegyen esküt vallása szerint, hogy mennyit fizetett a megvásárolt holmiért, és ezen az áron köteles visszaadni az első gazdájának. Mondani lehetne, hogy a zsidók megkapták azt a jogot, hogy tudatosan, szándékosan kijátsszanak valakit: a zsidó esküt tesz ugyan – de hát esküdhet hamisan is. *Csalójog* – így nevezték el a történészek. Henrik azonban bízott a zsidókban, és megadta nekik azt a jogot, hogy a saját hitük szerinti eskü a polgári jogvitákban érvényes legyen.

A kiváltságlevél többi szakasza részben hasonlít Jámbor Lajos rendelkezéseihez. A zsidók tetszésük szerint költözhetnek bárhová az országban. Foglalkozhatnak kereskedelemmel, és tilos bármiféle adót vagy vámot kivetni rájuk. Henrik privilegiumának 1. szakaszában ki van mondva, hogy a zsidók szabadon rendelkeznek saját tulajdonuk fölött, urai minden birtokuknak: udvarok, házak, kertek, szőlők, földek, szolgák, etc. – mindez fel van sorolva –, és mindezeket örökül is hagyhatják.

Egy későbbi, híres privilegiumban, amelyet II. Frigyes adott ki 1244-ben, már azt találjuk, hogy a zsidó bármit megvásárolhat, nem kell nyomozni, hogy az áru honnan származik, kivéve az olyan ruházatot, amelyből folyik a vér. Tehát ha egy útonálló leszúrt valakit, levetkőztette és szaladt vele a zsidóhoz, hogy az áldozat ruháját eladja, ezt a ruhát nem szabad megvenni. Ez így szerepel az okmányban, ilyen világ volt akkoriban. Tudjuk, hogy a későbbi középkorban és az újkorban sok zsidó foglalkozott használt cikkekkel. Ez az okmány erre nézve is forrásértékkel bír.

A kereszténység felvételével kapcsolatban is megváltozik a szemlélet. Most az a helyzet, mint a privilegiumokból kitetszik, hogy ha egy zsidó át akar térni a keresztény hitre, vagy a gyerekeit akarja megkeresztelni, akkor fizetnie kell a királynak. Mi történik azzal a zsidóval, aki önszántából akar áttérni a keresztény hitre? Aki saját akaratából teszi ezt, azt különítsék el három napig oly módon, hogy senkivel ne érintkezhessek, azért, hogy megtudjuk, valóban el akarja-e hagyni a válását és át akar térni a keresztény hitre, vagy esetleg meggondolja magát.

Most már valóban meg van tiltva az, ami ellen annak idején Agobard püspök tiltakozott: zsidónak nem szabad keresztény szolgát tartania.

Keresztes csapatok garázdálkodása

Felvetődik a kérdés, hogy végül is amikor szükséges lett volna, segítettek-e ezek a privilegiumok, számon lehet-e kérni a kiváltságokat?

A már említett speyeri püspök az egyetlen, akivel kapcsolatosan válaszolni tudunk erre a kérdésre. Az első keresztes hadjárat vitézei Nyugat-Európában valóságos pogromokat indítottak a városok zsidó lakossága ellen. Gyakran – mint láttuk – a keresztény hatóságok is tehetetlenek voltak velük szemben. Amikor a keresztes csapatok, amelyek útjuk során mindenütt lemészárolták a zsidó lakosságot, Speyerbe értek, a város püspöke összegyűjtötte az összes zsidót – körülbelül 750-en voltak –, és szétküldte őket a közeli falvakba, nyolcfelé helyezte el őket saját birto-

kain. A keresztesek, amikor a városba behatoltak, ott nem találtak senkit. A mainzi püspök pedig bevitte a zsidókat a várába, de ez nem segített, a keresztesek oda is behatoltak és felkoncolták a szerencsétleneket. Mindez nem annyira a nép haragja volt a zsidók ellen, hanem inkább a keresztes csőcselék garázdálkodása.

A tomboló keresztesek először azokkal a zsidókkal végeztek, akik a saját országukban laktak.

A középkorban a zsidók még jóformán együtt laktak a keresztényekkel. A gettó fogalma ekkor még ismeretlen volt.²⁷ Legfeljebb maga a zsidóság törekedett arra, hogy egy helyen lakják, a zsinagóga közelében. Helyenként a zsidók esetleg körülvették fallal a házaikat, de ez a védekezést szolgálta, nem volt kényszer, hogy ott lakjanak, ellentétben, később, a gettóval, amely már kijelölt kötelező lakhely volt.

Kehilla, zsidó község

A továbbiakban főként a zsidó községek belső életével fogunk foglalkozni. Hogyan létesültek, hogyan fejlődtek ezek a községek. Község, héberül: *kehilla*, a szó jelent még 'hitközség'-et,²⁸ illetve azt a helyet, központot, ahol a helyi zsidóság közügyeit intézik. Meg kell említeni, hogy a zsidó községek nem a semmiből keletkeztek, hanem már korábban meglévő alapokra épültek.

A Második Templom idején, és később, a római uralom alatt a zsidók *Erec Jisráél*-ben autonómiát élveztek. Az ország vezetője a *nászi* volt – ez a tisztség körülbelül a Haszoneus dinasztia után alakult ki. Hillél *ha-nászi* – Hillél, a fejedelem (i. sz. 1. század); ő volt az első ebben a méltóságban, s a cím egészen az 5. század elejéig használatban maradt, akkor a római hatóságok eltörölték. Említsünk meg két híres fejedelmet vagy – a *nászi* szó mai izraeli jelentése szerint – «elnök»-öt. *Rabbán* (II.) Gamaliél, aki a Templom elpusztítása után Javnébe tette át a székhelyét, vagy Jehuda *ha-nászi*, a Misna szerkesztője. Ezek az «elnök»-ök a Szanhedrin élén álltak, oktatták a népet, törvényeket hoztak, etc.

A Talmudban fennmaradtak leírások a zsidó városokról – a Második Templom korából, és későbből is. Megtudjuk, milyen volt egy város, mik voltak egy-egy újonnan érkező személy befogadásának a feltételei, milyen volt az adózás rendszere, milyen kötelezettségek hárultak a lakosságra. Tehát a jól működő község vagy város már megvolt a régi Izraelben, és később is ez szolgált mintául.

²⁷ A gettó / *ghetto* sokkal később alakult ki, a 16. századi Velencében jött létre az első, 1555-ben.

²⁸ Ez a 18/19–20. századi szóhasználat.

A középkorban, amikor a zsidó községek megalakultak, ezeket az intézményeket, amelyekről a hagyomány kellőképpen tájékozott volt, alapul lehetett venni. Azt mondhatjuk, hogy a középkori zsidó község folytatása a régi – ókori – zsidó városnak. Természetesen, a középkori zsidó községeknek nem volt teljes vagy abszolút autonómiája, ti. mindenütt a keresztény városon belül alakultak ki. De említettük, hogy már a Karoling császárok alatt is kaptak bizonyos autonómiát az uralkodótól. Említettük azt is, hogy az egyik privilegiumban ki van mondva, hogy a zsidók belső ügyeiket saját törvényeik szerint intézhetik. Ebben a formulában már adott az autonómiának az a típusa, amely a zsidó község létrejöttéhez és működéséhez szükséges.

Milyen viszonyban volt a zsidó község a keresztény várossal? Most nem gazdasági téren vizsgáljuk ezt a viszonyt, hanem mint két testület viszonyát egymáshoz.

A középkori zsidó községek nem az Országban létesültek, Izrael földjén, hanem a diaszporában. De van ennek a helyzetnek is előképe, mégpedig Babilóniában, ahol szintén voltak autonóm zsidó községek, amelyeket a különböző birodalmak (perzsák, arabok) is elismertek. Ugyanígy a keresztény országok is megadtak bizonyos autonómiát a zsidó községeknek. All ez az egy meghatározott területen – «ország»-ban – élő zsidók legfelső vezetőjére is. Arámi nyelven ez a legfelső vezető a *rés galuta*, héberül: *ros ha-gola* vagy görögül: *exilarcha*. Ezt a címet Babilóniában, majd később Egyiptomban a diaszpóra zsidóságának fejedelmi rangú vezetői használták, akik Dávid utolsó királyi sarjától, Jehojákintól (598–597) származtatták magukat, s így a hagyomány szerint Dávid utódainak számítottak.

De visszatérve az askenázi zsidóságra: ezekben a községekben egy lényeges elem nem volt meg. Ez pedig a tradíció. Jöttek a zsidó betelepülők tízesével, százasaival, s megtelepedtek. Ezután azonban a saját erejükből kellett megteremteneük mindent. Az előjáróságot, a különböző testületeket, mindent. Még tekintélyes ember sem volt, aki a község élére állhatott volna. Esetleg más helyről kellett kérni vagy meghívni valakit, aki járatos a zsidó közösség vezetésében.

Itt elérkezünk egy érdekes mozzanathoz. Úgy tűnik fel, mintha az askenázi zsidó községek valamifajta demokratikus alapokon épültek volna ki. Hogyan álltak neki ezek az emberek felépíteni a községeket a semmiből? Miután legtöbbjük szigorúan vallásos neveltetésű volt, magától értetődő volt számukra, hogy a saját törvényeik szerint éljenek, mind betartsák a halákhikus²⁹ előírásokat. Maga a keresztény vagy állami hatóság is megengedte ezt.

A község vezetői

A Talmud írja, hogy az ókori zsidó városokban hét előjáró (*sevá tuvé ha-ir*) volt. Valami ehhez hasonlót találunk a keresztény városokban is, még az elnevezés is hasonló.

²⁹ *Halákha*: Zsidó vallási törvény.

Kérdés, hogyan történt ezeknek az előjáróknak – *boni* – a kinevezése vagy megválasztása. Sajnos erre nincs konkrét válaszunk, csak bizonyos esetek alapján tudunk – közvetett módon – következtetéseket levonni. Említettük már, hogy Európában nincs meg a babilóniaihoz hasonló tradíció, nincsen *rés galuta*. Kire hallgat akkor a nép?

A nép a tudósaira hallgat, a bölcsekre (*hakhámim*). Azokra, akik tudásukkal vagy tanításaikkal elérték, hogy a nép ragaszkodjon hozzájuk és jogi, vallási problémáival bizalommal forduljon feléjük. Hivatkozhatunk egy példára: a már említett luccai eredetű R. Moshe Kalonymosra, akit bizonyos hagyományok szerint Nagy Károly adott át Mainz városának. A zsidók mindenütt a tudósokhoz fordultak halákhikus kérdésekben, de a közösséget érintő ügyekben is, hiszen magát a községet is halákhikus alapon akarták felépíteni.

A «közbenjáró»

Mielőtt azonban részletesebben beszélünk ezekről a bölcsekről, meg kell állapítanunk, hogy a településekre nem a bölcsek érkeztek elsőként, a községet megalapítani, ők rendszerint csak egy későbbi időpontban jöttek. Addig is voltak előjárók, akik az ügyeket intézték. Itt kell említeni egy tisztséget, ez a *parnász*, amelyet mint hivatásos ügyintézőt határozhatunk meg. Ennek a «közbenjáró»-nak volt a feladata, hogy a felmerülő problémákkal kapcsolatban a zsidók érdekeit képviselje a hatóságokkal szemben.

Itt még meg kell magyaráznom valamit. Babilóniában a *rés galuta*, aki a nép élén állt, és akit a hatóságok is elismertek: nos, neki egy kötelessége volt a hatóságok iránt, és ez a következő. Neki kellett behajtania az adókat a zsidóktól. A perza korban a *rés galuta* volt a felelős az adók behajtásáért. Az arab uralom alatt a pozíciója már megingott, mert a muszlimok az összes nem mohamedán népre egyéni adókat vetettek be (*dzsizje*, 'fejadó'). Ezzel a *rés galuta* beavatkozási lehetőségei kisebbek lettek, és ezzel párhuzamosan csökkent a tisztség jelentősége is. Ez volt az iszlám országaiban.

A keresztény országokban az adózás tekintetében más volt a helyzet. Itt amikor az uralkodó kivetette az adót a zsidókra, nem fejadót vetett ki, hanem általános, egyetemleges adót, és a zsidóknak ezt kellett megfizetniük, két vagy három részletben, vagy ahogyan megszabták nekik. Tehát nem egyénileg kellett fizetni, hanem egy község lakói együtt, közösen viselték az adóterheket. A községnek volt a feladata, hogy ezt a rögzített összeget felossza a zsidó lakosok között. óriási és felelősségteljes feladat volt arányosan elosztani, hogy ki mennyit fizessen. Itt jutott fontos szerep – többek között – a már az imént említett «közbenjáró»-nak, ti. az, hogy a hatóságokkal szemben elérje az adó csökkentését, vagy legalább kedvezőbb fizetési feltételeket alkudjon ki.

De más alkalmakkor is, például, ha a zsidókat rágalmakkal illették, közbenjárt valaki, akinek kapcsolata volt a királyhoz vagy az udvari méltóságokhoz, illetve

voltak egyéb személyes összeköttetései. S így próbált eljárni a község védelmében a hatóságoknál.

Van egy tanulságos kis történet a héber krónikákban a 11. század elejéről. Capeting (II.) Róbert francia király (996–1031) – úgymond – kiadott egy általános rendelkezést a zsidók ellen, amely szerint a zsidóknak ki kell térniük vallásukból. A zsidó krónika elmondja, hogy támadt a zsidók között egy férfi, Jákov (volt felesége is, Hanna, és négy fia), aki odalépett a királyhoz, és azt mondta neki: Hogy hozhatsz te, király, ebben az ügyben rendeletet a zsidók ellen, amikor a kereszténység feje a pápa, s így a kereszttség felvétele ügyében is csak ő hozhat döntést. Vedd zálogul a családomat, engem pedig küldj el egy küldöttség élén Rómába, a pápához. Így történt, a király elküldte Jákopot Rómába. A vége az lett a dolognak, hogy a pápa írt egy levelet a francia királynak, s a szigorú parancsból nem lett semmi.

Ebben a – talán legendás – történetben is azt látjuk, hogy a zsidó Jákov mint «közbenjáró» védte a zsidóság érdekeit. Tudta a nyelvet, oda mert állni a király elé, ismerte a keresztények szokásait, gondolkodásukat, és el mert indulni egy hosszú útra, családját hátrahagyva, hogy megmentse a zsidó népet. Hozzá kell tenni, hogy erről az esetről más forrásból nem tudunk, csak ez a krónika mondja el. De vannak egyéb források is, még a keresztes háborúk előttről, amelyek hasonló eseteket írnak le, s azokhoz már találunk párhuzamos adatokat is. Egy «közbenjáró» alkalmas volt arra, hogy fellépjen a hatóságokkal szemben.

Rabbénu Gerson, «a diaszpóra fénye»

De most nézzük meg azt, hogy ki volt magán a községen belül az, aki hatni tudott a népre. Ez a személy nem volt – nem lehetett – más, mint a tudós (*hákhám*), a bölcs, a rabbi, akire halákhikus tudása miatt a nép hallgatott, és aki hatni tudott a népre.

Említsük meg a tudósok közül ebben a korban a leghíresebbet. Rabbénu Gerson (ca. 960–1040), akit így neveztek: «a diaszpóra fénye (*meor ha-gola*)». Híres tanítómester volt, sok tanítvánnyal. Mainzba, ahol élt, a tanházába (*jesiva*) sereggestül jöttek a tanítványok, még Itáliából és Spanyolországból is, tulajdonképpen Európa minden vidékéről. Fennmaradt tőle elég sok responsum.

Rasi – aki már nem ismerhette őt, mert talán éppen abban az évben született, amikor Rabbénu Gerson meghalt –, Rasi mondja róla: mi valamennyien „az ő szájából élünk”. És az egész askenázi zsidóság, mi valamennyien, Rabbénu Gerson tanítványai és tanítványainak tanítványai vagyunk.

Leginkább a Második Templom lerombolása után, az i. sz. 1. század utolsó harmadában páratlanul fontos tevékenységet kifejtő Johanan ben Zakkajhoz lehetne Gerson rabbit hasonlítani. Zakkaj a rendelkezéseivel azt határozta meg, hogy a Templom pusztulása után, a Templom nélkül, hogyan éljen a zsidóság. A középkorban Rabbénu Gerson szintén az élet rendjét megszabó rendelkezéseiről nevezetes.

Ismét utalnom kell arra, hogy Mainzban fennmaradt a keresztes háborúk áldozatainak jegyzéke, s ennek az elején megemlékeznek régi híres emberekről is,

akik nem a keresztes háborúk alatt pusztultak el, hanem már korábban elhunytak. Ezek közé tartozik Rabbénu Gérson is. A *Memorbuch* így ír róla: „(...) Emlékezzen meg Istenünk Rabbénu Gérsonról, aki rendeleteivel megvilágosította a diaszpóra szemét...” Gérson tehát a rendeleteiről vált híressé. Ugyancsak a *Memorbuch*-ban Rasiról ez áll: „(...) aki magyarázataival megvilágosította a diaszpóra szemét...”

Rabbénu Gérson rendelkezései szinte – ha szabad így mondanom – kinyilatkoztatás számba mentek. Valószínű, hogy nem valamennyi a neve alatt fennmaradt rendelet származik őtőle, legfeljebb egy kisebb részük. De maga az, hogy az ez idő tájt az askenázi világban keletkezett összes rendeletet (*takkána*) tőle eredeztetik, mutatja, milyen nagy volt a tekintélye. Elég volt, ha azt mondták, ez a Rabbítól származik, s a nép máris elfogadta. Tehát Gérson olyan személyiség volt, aki a tudása és vallásossága révén az egész askenázi zsidóság szellemi vezetőjének számított. A továbbiakban majd röviden megemlékezünk némely rendeletéről.

Még annyit, hogy bármilyen nagy tekintélye volt is Rabbénu Gérsonnak, a községek jóváhagyása nélkül ő sem adhatott ki rendeletet. Mégpedig azért, mert minden községnek megvolt a saját autonóm szokás-rendszere (*minhág*), és abba kívülről nem volt semmi beleszólása senkinek. Vagy majdnem semmi. Miért *majdnem*?

Autonómia és kölcsönös felelősség

Van, például, valamivel korábbi időből, mint Rabbénu Gérson, egy rövid responsumunk egy francia tudóstól, ez R. Jozsef ben Semuel Tov-Elem (*Bonfils*). Ez a tudós ugyanabban a községben élt (1000 k.), amelyikben később Rasi is, Észak-Franciaországban, Champagne vidékén, Troyes városában. A responsum egy jellemző esetet ír le.

Egy zsidó csoport, valószínűleg kereskedők, úton volt Reims és Troyes között. Ez körülbelül a 10. század második felére esik. Ekkor Franciaországban nagy anarchia uralkodott, királyok váltották egymást a trónon. A Karolingok már nem voltak a színen, új királyi dinasztia pedig még nem támadt. Ilyen körülmények között, persze, az utak sem voltak biztonságosak. Mi történt? A zsidó kereskedőket elfogták, azt remélve, hogy a zsidó községek majd mindent megtesznek, hogy kiszabadítsák a foglyokat, ez vallási kötelességnek számított, természetesen, beleértve az anyagi áldozatokat is. Valóban így történt. Mikor Troyes-ban megtudták a dolgot, írtak egy körlevelet, és elrendelték, hogy a kerületben található minden község járuljon hozzá a foglyok kiváltásához (*pidjon sevujjim*).

Eszerint a vallási kötelesség (*micva*) teljesítéséhez mindenkinek hozzá kellett járulnia bizonyos összeggel, ami legalább vagyonának 1/10 részét jelentette. És még hozzátették, hogy aki nem ad, azt megbüntetik, illetve kiközösítik, értsd: kizárják a zsidó községből. A responsum azt is feltünteti, hogy mely községekbe küldték el a körlevelet, így képet kapunk arról is, hogy ebben az időben, a 10. szá-

zad második felében hol voltak zsidó községek ezen a területen. A Troyes-ban lakó zsidók adták össze a váltságdíj java részét, nyilván ők voltak a gazdagabbak.

Mint az imént említettem, a zsidó községek autonómiával rendelkeztek, és ebbe senkinek sem volt joga beavatkozni. A fenti esetben mégis azt látjuk, hogy a foglyok kiszabadítása érdekében több község lakóit is kötelezték bizonyos összeg megfizetésére. A küldönc, aki a körlevelet szétvitte, meg is jegyzi, hogy az egyik községben az emberek nem voltak valami jó helyzetben, mivel a keresztény templom összeomlott, és annak az újjáépítési költségeihez is hozzá kellett járulniuk. De azért küldtek egy összeget, ha nem is annyit, mint amennyit kivetettek rájuk. Ám ennek ellenére féltek a kiközösítéstől, és kérdéssel fordultak R. Jozséfhhoz, hogy helyesen cselekedtek-e, vagy nem.

A rabbi válasza az volt, hogy minden község autonóm, egyik a másik ellen nem hozhat határozatot, még akkor sem, ha erősebb vagy nagyobb amannál. Minden község csak a saját lakosai számára adhat ki rendelkezéseket. Ebben a városban – vagyis Troyes-ban – senkinek sincs hatalma kiközösíteni egyetlen más városban lakó zsidót sem, nemhogy egy egész községet. Az illető község a saját lakosait, azt igen, de más nem.

R. Jozsef mindehhez hozzáfűzte, hogy vannak azonban olyan esetek is, amikor be lehet avatkozni egy másik község életébe. Például, akkor, ha az illető község nem a törvény szerint él vagy „nem helyes magatartást tanúsít”. A megfogalmazás, persze, nem túl pontos, így mindenki azt érthet rajta, amit jónak lát. Mindenesetre, a vallási törvény be nem tartása lehetett az egyetlen indok a beavatkozásra más község életébe, más egyéb semmiképpen sem.

Van egy mondás, amely szerint minden zsidó keze a másiknak – felelős a társáért. Tehát ha látom, hogy a társam bűnt követ el, vagy egyéb rossz dolgot művel, s elnézem, én is felelős vagyok érte. Megállapítottuk tehát, hogy minden községnek autonómiája van, és joghatósága – halákhikus értelemben – csak saját tagjai fölött van.

A tudás mértéke

További kérdés, hogy miként alakult ki lassú folyamatok során a zsidó községek vezetése, és milyen volt a belső élet egy ilyen községben. És a példákból talán általánosabb következtetéseket is levonhatunk.

Hozok egy másik példát, még mindig a Rabbénu Gerson előtti időkből. Volt egy tudós, akihez szintén Troyes városából fordultak egy kérdéssel. Úgy tűnik fel, hogy akkoriban Troyes volt Észak-Franciaországban a legjelentősebb zsidó község. A községen belül merült fel egy probléma.

Elt ott egy gazdag zsidó, akinek volt egy szolgálója. Ez a leány nagyon csúnya szája volt, káromkodott, mindenkire mindenfélét mondott, és egy idő után ez nagyon kínossá vált. Összeültek a zsidók a zsinagógában: Mit lehet itt tenni? Felállt közülük valaki, és azt mondta: Rendeljük el ennek a Simonnak, hogy bocsássa el

a szolgálóját, mert ha nem, akkor őt magát fogjuk kiközösíteni. Valóban így döntöttek. Persze, maga Simon és hívei nem vettek részt az ülésen. De Simon a lányt nem akarta elkergetni, és fellebbezett a község határozata ellen. Ezek után egy rabbihoz fordultak, s az a következőt mondta nekik. Egy községben kétfajta ember lakik. úgy nevezte ezeket, hogy «kicsik» és «nagyok». A törvény (*din*) az, hogy a «kicsik» hallgassanak a «nagyok»-ra.

Vajon mit akart mondani a rabbi egy ezer éves responsumban ezekkel a szavakkal? S mit jelent ez a törvény a «nagyok» hatalmáról? Kik ezek a «nagyok»? A többség? A vagyonosak? Egyik sem valószínű. A «nagyok» és «kicsik» nem lehetnek gazdagok, illetve szegények, mert akármelyik átlagos községben rendszerint nem a «nagyok», értsd: a gazdagok vannak többségben.

Nem marad más lehetőség, más felelet, mint az, hogy a rabbi a «nagy» és «kicsi» szavakkal a tudás és az intellektus mértékét akarta jelezni. 'Nagyok (ti. a tudásban).' A *nagy* szó jelentését ma talán leginkább a *tanult* vagy *hozzaértő* jelzővel adhatnánk vissza, a *kicsi* pedig alkalmasint: *egyszerű ember*. A szöveg eszerint úgy rendelkezik, hogy mindazok, akiknek a tudása nem nagy, kötelesek hallgatni a tanultabbakra. A tudás, természetesen, a vallási vagy halákhikus ismereteket jelenti közelebbről. A közösség élete szempontjából igazi értéke ennek volt.

«Jók» és «nagyok»

Most térjünk vissza Rabbénu Gérsonhoz. Ha egy község, mondja a Rabbi, bármilyen kérdésben rendeletet akar hozni, a következőképpen kell eljárnia.

„Ha rendeletet akartok hozni a szegények javára, vagy bármi egyéb kérdésben, akkor a község «jobbjai» (*tuvé ha-ir*) és elöljáró «rendes» tagjai hozzák meg utasításként ezeket a rendelkezéseket.”

Megtudjuk ebből a szövegből, hogyan tevődik össze egy község vezetősége. Hasonló helyzetet találunk egyébként a keresztény szervezetek igazgatásában is. A pápát is a «legjobbak», a *meliores* választják meg. A latin szó ugyanazt jelenti, mint a héber *tuvim*.

Visszatérve a rendeletre, azt is megtudjuk belőle, hogy a «nagyok» a többség véleménye alapján hozzák meg a rendelkezéseket. Tehát Rabbénu Gérson szerint – és az előbbieik alapján is – a zsidó községben a tanult, hozzáértő férfiakból létre kell hozni egy testületet, és aztán ez a testület hoz döntést, egyhangúlag vagy többségi vélemény alapján, a község ügyeiben. Ez nem teljesen demokratikus eljárás, mert így bizonyos rétegek ki vannak zárva a döntéshozatalból, illetve mások különös szerephez jutnak, de magának a döntésnek a meghozatalában mindenestre demokratikus szellem mutatkozik meg.

Rasi unokája, Jákov ben Méir száz évvel később egészen extrém módon nyilatkozott meg ebben a dologban. Azt mondta, hogy egy rendeletnek akkor lehet ér-

vényt szerezni a községben, ha az előjárók mind egyhangúan mellette vannak. Ez alighanem egészen szélsőséges álláspont; egyébként tudjuk, hogy a keresztény közösségekben is az volt az elv, hogy egyhangúlag kell dönteni.

Látjuk, egyrészt, a zsidó község tagjainak megvolt a joga ahhoz, hogy maguk irányítsák, saját törvényeik szerint, közös ügyeiket; s másrészt, voltak kötelezettségeik is.

A város lakói kötelesek voltak részt venni a falak felépítésében a városon belül és kívül; kötelesek voltak kapukat állítani; a források más egyéb kötelezettségeket is felsorolnak. Találkozunk egy sajátos kitételrel is, amely szerint a város lakóinak jogában áll vádat emelni az ellen, aki „megtöri” – értsd: áthágja – a szavaikat. Tehát ha valaki korábban magára nézve kötelezőnek ismerte el a fenti rendet a döntéshozatalt illetően, később azonban esetleg mégis kifogást emelt ellene, a községnek jogában állt büntetést róni ki rá.

Jákov ben Méir szerint ahhoz, hogy valamely rendelet érvénybe lépjen, egyhangúlag kellett szavazni róla. Térjünk vissza megint Rabbénu Gérsonhoz. Ő csak «többség»-ről beszél; igaz, hogy a szónak inkább kvalitatív, mint kvantitatív értelmében.

Csak egy feleséget

Igen fontosak Rabbénu Gérson rendeletei a házassággal kapcsolatosan.

Elrendelte, hogy zsidó nem vehet magánalk egynél több feleséget. És hogy a férj az asszony beleegyezése nélkül nem adhat válólevelet. A Talmudban a váláshoz még nem volt szükség a feleség beleegyezésére.

Vannak extrém esetek, amikor Rabbénu Gérson is megengedte, hogy valaki második asszonyt vegyen. Milyen esetekben? Például, ha a feleség elmebeteg volt. A későbbi rendeletek szövegeiben találunk hivatkozást erre a megoldásra, de a dolog csak úgy volt keresztülvihető, ha az illető hozott egy nyilatkozatot, száz támogató aláírással. Mivel Rabbénu Gérsontól van egy rendelet a két feleséggel való házasság ellen, ezt a tilalmat csak meghatározott – rendkívüli – esetekben lehet megkerülni, és csak oly módon, hogy a község tudomására hozzuk, s ezzel egyszersmind legalizáljuk. De száz aláírásra van szükség, három országból, háromfajta községből. És ez mind a nyilvánosság megteremtése érdekében.

Ne gondoljuk, hogy Rabbénu Gérson önkényesen járt el vagy hogy éppen lehetlenné akarta tenni a kivételt. Ahhoz volt szükség minden egyes község beleegyezésére, hogy a rendelet érvénybe lépjen. Ugyanúgy, mint ahogyan az esetleges kivétel megengedéséhez is a legnagyobb nyilvánosságra van szükség. Mondhatni, az egész zsidó közösségnek el kell fogadnia valamely rabbi új rendelkezését.

Az iszlám országokban Rabbénu Gérson rendeletét, amely tiltja a többnejűséget, a zsidók nem vették át.

Befogadás, kiközösítés

Már korábban említettük, hogy a legsúlyosabb büntetés a kiközösítés volt.

Mindenütt rendeletek szabályozták, hogy kit vesznek fel a községbe. Tehát ők maguk határozták meg, hogy ha jön valaki, és le akar közöttük telepedni, akkor befogadják-e, vagy nem, illetve ha igen, átmenetileg-e, vagy véglegesen.

Valószínű, hogy a korai időkben a zsidó községek mind kis lélekszámúak voltak, s nem volt lehetőség arra, hogy mindenki azt a foglalkozást űzze, amit akart. Elképzelhető, hogy egyik vagy másik község tagjai félték a konkurrenciától, és egyszerűen azt mondták: nálunk már elég sok a kereskedő, itt más már ne telepedjen le.

A letelepedés engedélyezéséről Rabbénu Gérson neve alatt fennmaradt rendelkezés hosszú időn át eleven maradt a responsum-irodalomban. Vagy ahogyan ma mondanánk: hatályban maradt. Később, a 16. században, amikor Jozsef ben Efrájim Kara (Karo / Caro) (1488–1575) megírta a *Sulhán Árukh*-ot, majd néhány évvel később Kelet-Európában R. Móse Isserles (1525–1572) kommentárokat fűzött hozzá, ők már egészen másként látták a letelepedés kérdését, mint ahogyan Rabbénu Gérson több mint ötszáz évvel korábban. Ők már nem értették a megszorítás okát, úgy gondolták, hogy csak erkölcsi okokból lehet valakitől megtagadni a befogadást a községbe. Tehát a törvény fennmaradt, de átértelmeződött.

A Rabbénu Gérson neve alatt fennmaradt rendeletek egyikének ez a története.

Egy másik rendelet a rabbinikus bíróság (*bét din*) helyzetét volt hivatott megerősíteni. Ennek szövege szerint, ha egy zsidó megjelenik valamely helységben, és az ott lakó zsidóknak követelésük van vele szemben, továbbá ez a rendelet érvényben van, akkor ez a vándor zsidó köteles megjelenni a község bírósága előtt – természetesen, a rabbinikus bíróságról van szó. Mint már említettük, a zsidó községek autonómiával bírtak, és saját törvényeik szerint élhettek.

Az ima megakadályozása

Végül, megemlítek még egy-két más rendeletet is – Rabbénu Gérson rendeleteit vagy olyasmit, amit a hagyomány neki tulajdonít.

Már mondtam, hogy a zsidó község élete nem volt minden tekintetben – mai fogalmaink szerint – demokratikus szellemű. De a változások mind ebbe az irányba mutattak. Ez meglátszik abban is, hogy az egyik rendelkezés értelmében a községben a kisebbségnek is megvannak a jogai.

Hogyan tették lehetővé a kisebbségi vélemény érvényesülését? Ha valakinek panasza van, és azt a község tudomására akarja hozni, a következő lehetőséggel élhet. Szombaton – vagy ünnepnapon – az illető, mondjuk, a Tóra-olvasás előtt az asztalra üt, és azt mondja: Várjatok, valamit közölnöm kell veletek. A rendelet aprólékosan leírja, hogy milyen súlyú esetekben lehetett ehhez az eljáráshoz folyamodni, és milyen alkalmakkor, mert az imát nem lehet félbeszakítani az év bármelyik napján.

Magát az eljárást úgy nevezték, hogy «az ima megakadályozása». Bár a tudósok szerint ez a rendelkezés korábbi, mint Rabbénu Gérson. Esetleg még a 3–4. századból való.

Elképzelhető, hogy az itt említett rendeletek nem – vagy nem mind – eredeti askenázi újítások; mindenesetre, először az askenázi világban alkalmazták őket következetesen.

Jogtalan előnyszerzés tilalma

Egy további rendeletnek, amely már inkább a gazdasági életet érinti, az az érdekessége, hogy elnevezése az arab nyelvből ered ugyan, de csak Nyugaton, Európában terjedt el, a keleti országokban nyomát sem találjuk. Eszerint ha egy zsidónak üzleti kapcsolatai vannak egy nem zsidó személlyel, és egy másik zsidó ki akarja vetni őt ebből a kapcsolatból, akkor a község rendelkezése alapján az illetőt ki kell közösíteni. Arab neve a rendelkezésnek *marufijja*.

A Tóra tanulmányozása

Térjünk át más témára, a szellemi és kulturális életre. Egy-két dolgot előre kell bocsátanom. A korszak, amelyet tárgyalunk, a kereszties háborúk koráig tart. Ebben az időszakban a zsidóság zöme, mint már említettem, Keleten él, a mi térségünkben csak aránylag kevés zsidó van. Másrészt, Spanyolország ebben az időben az iszlám világhoz tartozik, és az ottani zsidóknak gyökeresen más az életmódja, kultúrája, mint európai társaiké.

Spanyolországban ez a korszak a zsidók életében az «aranykor» (*tor zahav*). Európáról ezt nem állíthatjuk. Spanyolországban kulturális szempontból a zsidók közel kerültek az arabokhoz, főként a filozófia és az irodalom területén. Híres költők, politikusok kerültek ki a zsidók közül. Legtöbbjük arabul is írt. Ehhez képest az európai keresztény országokban a zsidó kultúra mintha egy kicsit elmaradottabb lett volna. Itt nincsenek sem híres filozófusok, sem nagy költők.

Mégis, mivel foglalkoztak, miben voltak jártasak az európai zsidók a szellemi élet terén? Találunk azért az askenázi világban is költőket – például, Olaszországban –, bár meg kell mondani, hogy ez az irodalom kizárólag vallásos jellegű volt. Rabbénu Gérson maga is foglalkozott költészettel, de kizárólag zsinagógai használatra írt költeményeket (*pijjut*). Tehát Európában a költészet nem profán volt, hanem vallásos. Spanyolországban mind a két válfaját művelték a költészetnek, sokszor ugyanaz a költő.

Mivel foglalkoztak az askenázi zsidók, mit tanultak? A Tórát. Csak és kizárólag a Tórát. Persze, a szó szélesebb értelmében; az «írásbeli tan»-t (*Torá se-bi-khtáv*) és a «szóbeli tan»-t (*Torá se-be-al-pe*) egyaránt tanulmányozták. Tehát a Tórát tanulták; de ennek is több lépcsője van. Először is a szöveg megértése. Hiszen ezeknek a zsidóknak nem héber az anyanyelve. A következő lépcsőfok a szöveg magyarázata volt.

A középkorból nem rendelkezünk semmiféle Tanakh-fordítással. A legrégebb (görög) fordítás a Septuaginta, ez II. Ptolemaios Philadelphos (285–246) uralkodása idején készült. Utána Hadrianus császár (117–138) korában, az i. sz. 2. században Aquila fordította görögre a Szentírást. Az arámi nyelvű targumok közül az Onkelos-féle a legnevezetesebb (*Targum Onkelosz*). Létezik még más fordítás is, például, a *Targum Jonáthán*. Más olyan fordítás, hogy a zsidók maguk fordították volna le a Bibliát, az újkorig nem készült. Moses Mendelssohn volt az első zsidó Biblia-fordító, a 18. században. (A kitért zsidókat nem kell figyelembe vennünk.)

De térjünk vissza a mi korszakunkhoz.

A legjelentősebb Tóra-kommentárt Rasi írta. Ezekben a kommentárokból összesen mintegy ötezer alkalommal fordul elő idegen szó (*laaz, laazim*). Ennek 85 %-a francia, a többi más nyelvű. Német, olasz, latin, etc. A múlt században a francia Akadémia kiadta a Rasi kommentárjaiban szereplő francia szavakat szótár formájában, mert ez az alap számukra a 11. századi francia nyelv tanulmányozásához. A gyűjtemény mintegy 4000–4500 szóból áll.

De Rasi magyarázta is a Bibliát, mégpedig az «írásbeli tan»-t a «szóbeli» alapján. Persze, nem ő volt az egyedüli, aki a tanulásnak ezt a formáját művelte, de ő a leg-híresebb valamennyi Tóra-kommentátor közül. Voltak tudósok, akik ennek az egy ügynek szentelték egész életüket, például, Rasi tanítványa, a 12. századi Jozsef Kara (aki melléknevét a *miqra*, 'Szentírás' szó nyomán kapta).³⁰ Olyan emberek ezek a magyarázók, akik valóban olvassák az Írást.

Még egy fontos dolog. A Tóra szent könyv. Olyan szempontból is, hogy a szent tekercsen, amelyből felolvasnak, minden szónak, minden betűnek sértetlenül ott kell lennie. Elengedhetetlen követelmény, hogy a szöveg abszolút pontos és helyes legyen. A Biblia szövegének végleges szerkesztését, a kéziratok egységesítését és pontosítását a maszoréták³¹ végezték el, zsidó szövegkritikusok, tudósok az i. sz. 750–1000 közötti időben. A Tanakh második és harmadik része, a Próféták (*Neviim*) és az Íratok (*Ketuvim*) könyveiben, mivel ezeket kevésbé olvassák a zsinagógákban, már előfordulhatnak kisebb eltérések. A Tóra-tanulás másik ága a «kifejtés», azaz egyes helyek értelmező egybevetése (*dáras*). Helyesebben, a szentírási versek alapján következtetés levonása bizonyos dolgokra nézve. Azokat a tudósokat, akik ezzel foglalkoztak, *darsanim*-nak nevezték. Rasi maga idéz, például, a Narbonne-i R. Móse *ha-darsán* (10. század) írásából.

Van néhány forráshelyünk, amelyekben zsidók és nem zsidók kulturális kapcsolatairól van szó. Mégpedig a Tóra-magyarázattal és Tóra-kommentárral kapcsolatban. Az, hogy vitázni lehetett, már önmagában is feltételez egy bizonyos szellemi szintet. Észak-Németországban, írja egy bizonyos Rabanus Maurus (*Hra-*

³⁰ Nem tévesztendő össze a *Sulhán Árukh* szerzőjével.

³¹ *Maszóra*: Hagyomány.

banus Maurus), a király környezetében élt egy híres zsidó magyarázó, a nevét sajnos nem adja meg. Ezek szerint zsidók és nem zsidók között ezen a téren is volt valamelyes kapcsolat. Rasi egyik unokája, R. Semuél ben Méir (**RaSBaM**), akitől szintén fennmaradtak magyarázatok, egyik kommentárjában így ír:

„(...) én vitatkoztam a nagyapámmal, és ő igazat adott nekem, és azt mondta, ha lett volna ideje, ehhez a részhez még más kommentárt is írt volna.”

Tehát többféle magyarázat is lehetséges, nemcsak egy, még ugyanahhoz a szövegrészhez is. A tanulás bizonyos teret ad az egyéni véleménynek, a személyes állásfoglalásnak.

A Biblia-magyarázat nagyon fontos volt a középkorban, de a súlypont a «szóbeli tan»-on volt. Ne felejtsük el, hogy keresztény országokról van szó, és a keresztények is nagyon sokat foglalkoztak a Bibliával. A zsidók egy kicsit háttérbe húzódtak, talán azért, hogy elkerüljék az éles vitákat.

A Talmud magyarázata

A tanulás másik fontos területe a *Torá se-be-al-pe*, azaz a Talmud tanulmányozása. A Talmud áll a Misnából és a Gemarából. A Misna törvényszövegeket tartalmaz, a Gemára pedig a Misnába foglalt törvények megvitatását és bővebb magyarázatát adja. Mivel a zsidó ('héber') jog (*mispát ha-ivri*) használata a zsidó községekben engedélyezve volt, magától értetődő volt, hogy a Talmudot tanulják, és az ebbe foglalt jog szerint élnek. A Talmudból főként azokat a traktátusokat tanulták, amelyek a mindennapi élethez adtak halákhikus útmutatást.

Említettük, hogy a Tóra szövegének, nyelvének már a megértése is okozhatott bizonyos nehézséget.

A Talmud ráadásul nem is héberül van írva, hanem nagyjából arámiul. Mennyit tudhat egy wormsi zsidó arámi nyelven? Itt is szükség van szótárra. Rómában R. Nátán írt egy könyvet, amelyben megmagyarázza a nehezebb arámi kifejezéseket. De még ennél is többre vállalkozott. Megmondja, hogy a szó hol található meg a Talmudban, és nemcsak a jelentését adja meg, hanem megmagyarázza az egész szöveggörnyezetet. Ezenfelül idézi az előtte élt Talmud-magyarázókat is. „Magenza tudósai így magyarázzák...” vagy „Worms rabbijai így mondják...” – ilyesmik szerepelnek a művében.

Először a szavakat magyarázták meg, majd az egész szöveghelyet. A tanházak tanulói közül csak kevesek, csak a kisebbség specializálta magát a Tórára, a többség a Talmudot tanulta.

Tanulni

Most nézzük meg, hogy kik *tanultak*? Az emberek egy része, bizonyos szint elérése után, rendszerint azt mondja: ennyi nekem elég, többet nem tanulok. Mások

az alapok után tovább akartak tanulni. Ha nem volt magasabb iskola a lakóhelyén, akkor elment valamely távolibb községbe, Mainzba vagy Wormsba. De ezeken a diákokon kívül, akik intenzíven foglalkoztak a tanulással, a nép nagyobb része is részt vett valamifajta szellemi tevékenységben. Imádkozás előtt vagy után a templomban rendszerint együtt tanultak.

Rabbénu Gérson egyik responsumában olvassuk a következő történetet. «Reubén»³² tudós férfi, aki szabadidejében mindenféle tudományokra oktatja a népet, mégpedig ingyen. Van egy másik zsidó, aki meg akarja őt károsítani üzleti kapcsolataiban, s ezért a rabbihoz fordultak. Az esetből kitűnik, hogy az illető községben nem volt érvényben a fent említett *marufijja*-rendelet, amely az ily módon eljáró személy kiközösítéséről rendelkezett. Mivel a rendelet a gazdasági érdekek védelmét szolgálta, a községek szabadon dönthettek, hogy náluk érvényben lesz-e, vagy nem. Rabbénu Gérson válasza az volt, hogy mivel ez az ember jót tesz a községgel – ingyen tanítja őket –, meg kell adni neki azt a kedvezményt, hogy az ő üzleti ügyeibe nem avatkozhat be senki.

Már korábban megemlítettük, hogy a «nagyok» és «kicsik» a Rabbi szóhasználatában valószínűleg a szellemi képességeket jelölte. Mondtuk, hogy a község számottevő része rendszerint a «nagyok» közé tartozik – tehát műveltek, tanult emberek.

Rasi kommentárjai

Rasi magyarázatai a *jam ha-Talmud*-ot, «a Talmud tengeré»-t illetően kiterjednek a Talmudban található minden apró mozzanatra.

Anyaguk gazdagsága alapján azt hinné az ember, hogy Rasi világlátott volt, pedig ki sem tette a lábát szűkebb hazájából. De a *bét midrás*-ban találkozott utazókkal, kereskedőkkel, akik nyelveket tudtak, ismeretekkel bírtak, s ezeket az ismereteket aztán mind beépítette a kommentárjaiba. Végtére is a «szóbeli tan» tanulmányozásában mindenki részt vesz valami módon.

Persze, nem Rasi volt az egyetlen magyarázó. Őelőtte csak ezen a területen tudunk legalább negyven-ötven híres tekintélyről. Rasi maga idézi, például, három híres mesterét. Közülük kettő Wormsba való volt, egy Mainzba. A jeruzsálemi Héber Egyetem tanára, A. Grossmann, egy tudós könyvet is írt róluk: *Hokhmé Askenáz ha-risonim*, 'Az askenázi zsidóság első bölcsei' címmel, megvan fordításban is. Tíz nagy fejezet, háromszáz oldal, mind a Rasi előtti tudósokról.

A híres rabbik egyáltalán nem voltak magányosak, nem éltek környezetüktől elszigetelve. A mainzi jesivából származó listán Rabbénu Gérson, például, csak a negyedik. A hierarchiában mások előtte álltak.

Mit hagytak maguk után ezek a nagy tudású férfiak? Sajnos, Rabbénu Gérsonon

³² Értsd: NN.

és még egy-két tudóson kívül szinte semmit sem tudunk róluk. Csupán idézni szokták őket. Van, persze, kivétel, van, akitől fennmaradt hatvan responsum is. Rabbénu Gérsontól fennmaradt nyolcvan responsum. De nagyon sokról csak azt tudjuk, hogy volt. „Magenza tudósai” – ezzel a kifejezéssel utalnak rájuk az iratokban.

Rasi jelentősége az, hogy kommentárokat írt a a Talmud leggyakrabban olvasott-tanult részeihez. A kérdés az, hogy amikor Rasi a híres mainzi és wormszi tanházakból visszatért Franciaországba, hogyan dolgozott azután? Annak idején, tanulmányai során, jegyzeteket készített (*kunteresz*, ‘lapszéli jegyzet’). Persze, más is jegyzetelt, de Rasinak, úgy látszik, megvolt az a képessége, hogy mindezt oly módon tegye, hogy később, évek múlva, amikor a korábbi jegyzeteit elővette, rekonstruálni tudta belőlük a mestereitől hallott magyarázatokat. A mi nagy szerencsénkre is, hiszen ezek a híres tanházakat a keresztések 1096-ban feldúlták, s a könyvtárakból, jegyzetekből semmi sem maradt meg. Mi Rasi által tudjuk, hogy ezekben a városokban, tanházakban hogyan tanítottak nemzedékeken keresztül.

A Talmud szövege nem standard, nincs kijavítva. Sok benne a változat, eltérés, lehet benne hiba, etc. Rasi kijavítja és lemásolja a szöveget, s azt mondja: „(...) amit én most leírtam, az a jó, az igazi (értsd: hiteles) szöveg...”. Tehát először adja a tiszta, érthető szöveget, s csak aztán magyaráz. A Talmudban a Misna törvényeit a Gemára magyarázza. Előfordul, hogy az *amorák*³³ utalnak a Talmud más helyeire is, vagy pedig kérdéseket tesznek fel más szöveghelyekkel kapcsolatban. És mivel az egész Talmud nem lehet mindig ott mindenki előtt, Rasi röviden hozza a vonatkozó részt is.

Vallás- és törvényt magyarázatai miatt kapta Rasi ezt a nevet: Parsandáta³⁴ (héberül értelmezve: *mefáras ha-dat*, ‘a vallás magyarázója’).

³³ *Amora, amorák*: A Gemarában idézett tudósok első nemzedékei.

³⁴ Magához az – óperzsa eredetű – *Parsandáta* névhez vö. Eszter k., 9,7.

A címlapon:

Memorbuch (Frankfurt a. M.) (Részlet):

Az askenázi világ tudósai

1. sor: Rabbénu Gérson

3. sor: Rabbénu Selómo ben Jichák (Rasi)

4. sor: Rabbénu Jákov Tam

Tartalom

Shlomo Spitzer, A középkori zsidó történelemből:

Askenázi zsidóság a keresztes háborúk előtt ... 3

Kiadja az MTA Judaisztikai Kutatócsoport

Budapest V., Pesti Barnabás utca / Piarista köz 1

Levélcím: Budapest, P.O. Box 107, H-1364

Fax no.: (361) 266-3868

Szerkesztette, és felelős kiadó: Dr. Komoróczy Géza

ISSN 0239-1007

Tipográfia: Kabán Eszter Anna

Címlapterv: Márton A. András

Nyomta: Mester Nyomda (VIII., Rezső tér 15)

Felelős vezető: Strasser Gábor

120.00 Ft